

Гендер і етнічність. Україна перед європейським вибором

Це видання підготовлено на основі дослідження, проведеного в межах виконання "Програми рівних можливостей", яку впроваджує Програма розвитку ООН (ПРООН) в Україні. Думки, висновки чи рекомендації належать авторам та упорядникам цього видання і не обов'язково відображають погляди ПРООН чи інших організацій та закладів системи ООН. При використанні матеріалів посилання на дослідження обов'язкове. Дослідження та видання проведено за фінансової підтримки Шведського агентства з питань міжнародної співпраці та розвитку Sida .

Дослідження здійснене громадською організацією "Київський інститут гендерних досліджень", керівник проекту Людмила Малес, кандидат соціологічних наук

Упорядник

Марфа Скорик, кандидат філософських наук

Редактори

Лариса Кобелянська, керівник Програми рівних можливостей ПРООН в Україні

Лілія Савич, радник з правових питань Програми рівних можливостей ПРООН в Україні

Михайло Корюкалов, спеціаліст з питань документації Програми рівних можливостей ПРООН в Україні

Робоча група Програми рівних можливостей ПРООН в Україні

Ірина Ігнатова, експерт з питань громадянського суспільства та ЗМІ

Ольга Аксьонова, спеціаліст з питань інформації та документації

Володимир Морський, адміністративний асистент

Ольга Лепушинська, спеціаліст з питань інформації та комунікації

Літературний редактор

Світлана Іващенко

Програма розвитку ООН є глобальною мережею Організації Об'єднаних Націй в галузі розвитку, яка виступає за позитивні зміни та надає країнам доступ до джерел знань, досвіду та ресурсів задля допомоги людям в усьому світі будувати краще життя. Ми співпрацюємо з 166 країнами світу, допомагаючи їм знаходити власні шляхи розв'язання глобальних та національних проблем в галузі розвитку. Покращуючи свої власні можливості, вони мають змогу використовувати досвід та знання співробітників ПРООН та широкого кола наших партнерів.

Світові лідери зобов'язалися виконати Цілі Тисячоліття в галузі розвитку, включно із такою всеохоплюючою ціллю як скорочення бідності вдвічі до 2015 року. Мережа ПРООН координує та допомагає країнам об'єднувати глобальні та національні зусилля, які спрямовуються задля досягнення означених Цілей. Ми зосереджуємося на допомозі країнам спільно виробити та поділитися рішеннями щодо проблем в таких сферах діяльності:

- о Демократичне врядування
- о Подолання бідності
- о Запобігання кризи та її подолання
- о Енергія та навколишнє середовище
- о ВІЛ/СНІД

ПРООН допомагає країнам, що розвиваються, отримувати та використовувати технічну до допомогу ефективно. У всіх видах діяльності ПРООН виступає на захист прав людини та створення рівних соціальних можливостей для жінок та чоловіків.

ISBN.....

© Програма розвитку ООН в Україні, 2006

ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ООН В УКРАЇНІ
ПРОГРАМА РІВНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ПРООН

ГЕНДЕР І ЕТНІЧНІСТЬ. УКРАЇНА ПЕРЕД ЄВРОПЕЙСЬКИМ ВИБОРОМ

Київ 2006

Зміст

ВСТУП. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР УКРАЇНИ ТА ҐЕНДЕР ЯК ЙОГО СКЛАДОВА	
ЄС та Україна	5
Стандарти ЄС та ґендерна рівноправність	7
РОЗДІЛ I. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР ҐЕНДЕРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	
1.1. Культурний простір	11
1.2. Історія і традиції	13
1.3. Виклики сучасності	19
РОЗДІЛ II. ҐЕНДЕРНІ РОЗПОДІЛИ: ТРАДИЦІЇ І НОВАЦІЇ	
2.1. Актуалізація ґендерних стереотипів як підґрунтя соціальних практик	23
2.2. Розуміння ґендерних проблем українськими громадянами/ками	25
2.3. Ґендерні ідеали сьогодення	26
2.4. Життєві пріоритети представників ґендерних груп	28
2.5. Ідентифікація із сім'єю у чоловіків та жінок	29
2.6. Ґендерний розподіл прав та обов'язків у родині	30
2.7. Стійкість стереотипу "годувальника"	33
2.8. Перегляд стереотипу "жіночої долі"	34
2.9. Культурні обмеження самореалізації жінки	35
2.10. Культурні обмеження сфер діяльності чоловіків: мораль, закон, жіночі справи ...	36
2.11. Критерії припустимого і неприпустимого: логіка самозбереження та успіх за	
всяку ціну	39
РОЗДІЛ III. ҐЕНДЕРНІ ГРУПИ У ПРОСТОРІ ПУБЛІЧНОГО	
3.1. Ґендер і ринок праці	40
3.2. Ґендерні пастки професіоналізму	41
3.3. Професійна самореалізація жінок як шлях до втрати "жіночності"	41
3.4. Ґендерна професійна сегрегація	43
ВИСНОВКИ	46
Перелік посилань	49

ВСТУП. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР УКРАЇНИ ТА ҐЕНДЕР ЯК ЙОГО СКЛАДОВА

Європейська інтеграція нині є головним та непересічним пріоритетом зовнішньої політики України. В липні 2002 року Президент України у своєму Зверненні до Верховної Ради визначив європейську інтеграцію як економічну та соціальну стратегію України на подальші десять років. Нині метою Уряду України є подання у 2007 році заявки на асоційоване членство у ЄС та виконання до 2011 року всіх обов'язкових для України умов для подання заявки на вступ до ЄС. Відповідно, завданнями Української держави є прийняття європейських цінностей та впровадження відповідних стандартів у політичну, економічну та соціальну сфери, що, своєю чергою, є запорукою її стабільного та сталого розвитку.

ЄС та Україна

Стосунки Української держави з Європейською Спільнотою від часу їх налагодження пройшли декілька етапів, набувши значної динаміки за останні роки. За оцінкою зміни цілей у стосунках України з ЄС (здійснено Українською школою політичних студій, 2006), така співпраця мала три основні періоди: перший, за якого членство в Європейській Спільноті було визначено як перспективну мету української зовнішньої політики (1993 - 1998); другий, коли

європейська інтеграція набула значення національної мети (1998 - 2001); та третій, за якого мета України у відносинах з ЄС трансформувалася від партнерства й співробітництва у напрямі повноцінного формування моделі інтеграції та асоціації (2001 - 2004), чому відчутно посприяли події, відомі як Помаранчева революція, що принесли істотні євроінтеграційні перспективи.

Основним документом, що на сьогодні визначає пріоритетні напрями співпраці України з ЄС, є підписаний 21 лютого 2005 року трирічний План дій "Україна - ЄС", який переводить ці взаємостосунки на якісно новий рівень і засвідчує фактичне просування від рамок партнерства до певного рівня інтеграції. Цей План, спрямований на реалізацію положень Угоди про партнерство та співробітництво, яка є нині чинною основою співпраці України та ЄС, має на меті сприяння і підтримання інтеграції України до європейських економічних та соціальних структур. Згідно з даним Планом дій, Україні належить:

1. наблизити українське законодавство, норми та стандарти до законодавства Європейської Спільноти;
2. закласти основи для подальшої економічної інтеграції (зокрема через спільні зусилля у напрямі створення Зони вільної торгівлі ЄС - Україна після вступу України до СОТ), для чого слід ухвалити та реалізувати відповідні економічні й торговельні норми й правила;
3. розробити й зреалізувати стратегії та заходи, спроможні забезпечити економічне зростання та соціальне зближення, підвищення життєвого рівня населення та рівня захисту навколишнього середовища, сприяючи тим самим майбутньому сталому розвитку українського суспільства.

Ґендерна рівність включена у зміст зо-

бов'язань Української держави та є однією з умов її вступу до Європейської Спільноти. Згідно із Планом дій "Україна - ЄС", головні зусилля Української держави у забезпеченні гендерної рівноправності мають бути спрямовані на дотримання європейських стандартів у забезпеченні прав людини та її основних свобод, які виключають дискримінацію за статтю (розділ 2.1 "Політичний діалог та реформування"), зокрема на дотримання гендерної рівності у соціальній сфері та сфері зайнятості, зміни в яких так само мають наблизити нині чинні стандарти України до стандартів та практики ЄС у даних царинах (розділ 2.2 "Економічні та соціальні реформи і розвиток").

Так, згідно з пунктом 2.1 Плану дій "Політичний діалог та реформування", європейські стандарти в царинах демократії, верховенства закону, прав людини та її основних свобод, щодо яких Україна зобов'язалась продовжувати внутрішні перетворення для їх досягнення, включають "недискримінацію за ознакою статі та політичної, релігійної й етнічної належності". Пункт 2.9. "Забезпечення рівноправності" окремо наголошує зобов'язання України "продовжити докладати зусиль для забезпечення рівності чоловіків і жінок у суспільному та економічному житті". При цьому пункт 2.4. "Забезпечення поваги до прав людини та основних свобод" відповідно до міжнародних та європейських стандартів містить зобов'язання "сприяти дотриманню та забезпеченню виконання основних конвенцій та відповідних факультативних протоколів ООН і Ради Європи (включно з підписанням і ратифікацією таких документів:

1. CCPR-OP2-DP - Second Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights, aimed at the abolition of the death penalty - Другий факультативний протокол до Міжнародного Пакту громадянських та політичних прав (Про заборону смертної кари).

2. CAT - Declar.Art.21 - Declarative Article 21 of the Convention against Torture - Декларативна стаття 21 Конвенції про заборону тортур.

3. CAT - Declar.Art.22 - Declarative Article 22 of the Convention against Torture - Декларативна стаття 22 Конвенції про заборону тортур.

4. CAT-OP - Optional Protocol to the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment - Факультативний протокол до Конвенції про заборону тортур (Про заборону покарань, що принижують людську гідність).

5. MWC - Convention on Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families - Конвенція про захист прав всіх працівників-мігрантів та членів їхніх сімей.

6. 1951 CSR - 1951 Convention relating to the status of refugees - Конвенція про статус біженців 1951 року,

7. 1967 CRS-Prot. - 1967 Protocol to the Convention relating to the status of refugees - Протокол 1967 року до Конвенції про статус біженців.

8. CEDAW-OP - Optional Protocol to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women - Факультативний протокол до Конвенції про заборону всіх форм дискримінації щодо жінок.

9. CRC-OP-AC. - Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict - Факультативний протокол до Конвенції про права дітей (Про участь дітей у збройних конфліктах),

а пункт 2.11 "Забезпечення поваги до прав профспілок та основних стандартів праці" містить зобов'язання "продовжити докладати зусиль з метою забезпечення прав профспілок та основних стандартів у сфері праці на основі європейських стандартів та відповідно до конвенцій МОП", до яких входить низка положень із дотримання рівноправності статей на ринку праці.

Пункт 2.2. "Економічні та соціальні реформи і розвиток", спрямований на зміни в соціальній сфері, сфері зайнятості та на зменшення бідності, таким же чином має на меті забезпечення наближення стандартів України до стандартів та практики ЄС у царинах зайнятості та соціальної політики, які передбачають "соціально-громадський діалог, охорону здоров'я та безпеку на виробництві, гендерну рівність, трудове законодавство, політику зайнятості, соціальний захист, включно з питаннями

соціального забезпечення та охоплення соціальними програмами".

Рівень реальної готовності Української держави та її політичних еліт до прийняття стандартів ЄС частково показують етапи здійснення даного Плану дій.

Зокрема, "Заходи щодо виконання у 2005 році Плану дій Україна - ЄС" (затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2005 року №117-р) включають напрямок 9 "Забезпечення рівноправності", що має на меті "продовжити докладати зусиль для забезпечення рівності чоловіків і жінок у суспільному та економічному житті", зокрема:

1. зорганізувати супроводження у Верховній Раді України проекту Закону України "Про забезпечення рівних прав жінок і чоловіків та рівних можливостей їх реалізації" (прийнятий ВРУ 8 вересня 2005 року);

2. розробити проект Концепції Національного плану дій із забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у суспільстві на період до 2015 року (прийнятий до розгляду КМ України).

Прийнята Державна програма із забезпечення рівності прав та чоловіків до 2010 року "„" конкретизує ці завдання та утримує конкретні напрямки їх вирішення.

"Дорожня карта "Україна - ЄС"" - ще один документ, що підсумовує реалізацію української зовнішньої та внутрішньої політики за напрямками, спрямованими на інтеграцію в Європейську Спільноту. Цей документ, презентований 2005 року тодішнім віце-прем'єр-міністром з питань євроінтеграції О.Рибачуком, містить перелік пріоритетних кроків, обраних Урядом України для виконання впродовж 2005 року. Заходи із впровадження гендерної рівноправності у жодній зі сфер у "Дорожню карту" не увійшли. Так, напрям "Політичний діалог і реформування" зосереджений на проведенні чесних виборів; а напрям "Економічні та соціальні реформи та розвиток" подібним чином зосереджений на питаннях гірничо-металургійного комплексу та залученні іноземних інвестицій. Це дає підстави зробити висновок, що виконання зобов'язань України за Планом дій "Україна - ЄС" із розроблення реальних кроків з впровадження гендерної рівності в ук-

раїнському суспільстві та окремих його сферах постає як радше вторинне, аніж першочергове завдання.

Окрім того, проблемою є загальна непоінформованість суспільства та окремих його кіл, зокрема й політичних еліт, про конкретний зміст стандартів ЄС та відповідних норм, а отже, і щодо реальних кроків із впровадження гендерної рівності, очікуваних від України, та щодо їх результатів.

Стандарти ЄС та гендерна рівноправність

Між тим, місце проблем, пов'язаних з гендерною рівністю, ніколи не було вторинним у розбудові Європейської Спільноти. Рівність між жінками й чоловіками є фундаментальним принципом Європейської Спільноти.

Так, статті 21 та 23 Статуту Фундаментальних прав Європейської Спільноти забороняють будь-яку дискримінацію на основі статі та вимагають рівності між жінками і чоловіками у будь-яких сферах життя. Стаття 2 Угоди, що встановлює Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС), подібним чином визначає просування гендерної рівності як одне з основних завдань Співтовариства. Так само стаття 3 (2) цієї ж Угоди вимагає, щоб Співтовариство намагалось усувати нерівність і в усіх своїх діях активно просувало рівність між жінками та чоловіками.

Таким чином, від моменту утворення Європейської Спільноти, ще від засновницьких (римських) трактатів, гендерна рівність була однією із засад її розвитку. Пріоритетним напрямом упровадження гендерної рівності в ЄС стала сфера трудових відносин, що конкретизувалося як завдання регулювання рівності жінок і чоловіків у професійній діяльності в загальному контексті соціального устрою Спільноти (поряд з основними гарантіями свободи пересування всередині Спільноти, соціальним захистом прибулих працівників і тих, що відбувають, професійною освітою та створенням Європейського соціального фонду).

конкретизувалося як завдання регулювання рівності жінок і чоловіків у професійній діяльності в загальному контексті соціального устрою Спільноти (поряд з основними гарантіями свободи пересування всередині Спільноти, соціальним захистом прибулих працівників і тих, що відбувають, професійною освітою та створенням Європейського соціального фонду).

Законодавство ЄС, що стосується гендерної рівноправності громадян та громадянок, ґрунтувалось на послідовному розробленні та ухваленні близько 16 основних документів, спрямованих на забезпечення гендерної рівності в усіх сферах суспільного життя держав-членів Спільноти. Переважна більшість цих документів є складовою соціальної політики ЄС, яка почала формуватися як спільний напрям діяльності.

Ця програма ґрунтувалась на прийнятій 1961 року Радою Європи Європейській соціальній карті, яка окреслила соціальні стандарти й визначила подальший соціополітичний розвиток держав Спільноти (до складу якої також входили всі країни ЄЕС) і в якій було визначено нові завдання у сфері соціальних і економічних прав, зокрема прав на працю, об'єднання, зібрання, соціальне забезпечення, соціальну опіку, захист та допомогу працівників, що мігрують, а також прав сім'ї на соціальний захист та юридичну й економічну підтримку; окремо в Карті заборонялися всі види дискримінації, в тому числі дискримінація за статтю (гендерна дискримінація).

Таким чином, згідно із законодавством ЄС, гендерна рівність є однією з основ її політики. Причому безумовним пріоритетом для держав-членів ЄС є рівність жінок і чоловіків у сфері зайнятості та соціальній сфері. Реалізації цього базового принципу присвячено 16 основних документів із гендерної рівності:

1. Перша Директива Ради Європи від 10 лютого 1975 року "Про адаптацію законодавства держав-членів, яке стосується принципу рівної оплати праці чоловіків та жінок" (75/117/ЄЕС) розвиває принцип рівної оплати праці. Вона проголошує, що рівна оплата праці має стати правилом не лише у випадку виконан-

ня однієї й тієї ж роботи, але й у випадку виконання рівноцінної роботи.

2. Директива Ради Європи від 9 лютого 1976 року "Про запровадження принципу рівного ставлення до жінок і чоловіків у трудових відносинах, а саме прийнятті на службу, професійному навчанні та просуванні по службі" (1976/207/ЄЕС).

3. Директива Ради ЄЕС від 19 грудня 1978 року "Про поступове впровадження принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок у питаннях соціального захисту" (79/7/ЄЕС).

4. Рішення Ради Європи від 9 грудня 1982 року "Про рівноправність ставлення до чоловіків і жінок. Рішення про створення Консультативного комітету з рівності можливостей для жінок та чоловіків" (82/0043/ЄЕС).

5. Директива Ради Європи від 24 липня 1986 року "Про запровадження принципу рівноправного ставлення між чоловіками та жінками в моделях професійного соціального захисту" (86/378/ЄЕС).

6. Друга резолюція Ради Європи від 24 липня 1986 року "Про поширення рівних можливостей для жінок" (1986/С 203/02).

7. Директива Ради Європи від 11 грудня 1986 року "Про застосування принципу рівного ставлення до чоловіків в жінок, що є самозайнятими, включно із сільськогосподарською діяльністю, та захист самозайнятих жінок під час вагітності та материнства" (86/0613/ЄЕС).

8. Резолюція Ради Європи від 29 травня 1990 року "Про захист гідності жінок та чоловіків на роботі" (90/С 157/02).

9. Директива Ради Європи від 19 жовтня 1992 року (або ж Десята окрема Директива в рамках статті 16(1) Директиви 89/391/ЄЕС) "Про застосування заходів для заохочення покращання умов безпеки та охорони здоров'я на робочому місці для вагітних працівниць і працівниць, які нещодавно народили або годують грудних дітей".

10. Резолюція Ради Європи від 27 березня 1995 року "Про збалансованість участі чоловіків та жінок у прийнятті рішень" (95/С 168/02).

11. Рекомендація Ради Європи від 2 грудня 1996 року "Про збалансованість участі чоловіків та жінок у прийнятті рішень" (96/694/ЄС).

12. Рішення Ради Європи від 15 грудня 1997 року "Про тягар надання доказів у справах про дискримінацію на основі статі" (97/80/ЄС).

13. Резолюція Ради Міністрів соціальної політики та праці на засіданні в рамках Ради від 29 червня 2000 року "Про збалансованість участі жінок і чоловіків у сімейному житті та трудовій діяльності" (2000/C218/02).

14. Рішення Ради Європи від 27 листопада 2000 року "Про затвердження Програми дій Спільноти з боротьби з дискримінацією на 2001-2006 роки" (2000/750/ЄС).

15. Директива Ради Європи від 23 вересня 2002 року щодо уточнення її ж Директиви "Про виконання принципу рівного ставлення до жінок і чоловіків у трудових відносинах, а саме прийнятті на службу, професійному навчанні та просуванні по службі" (2002/73/ЄС).

16. Директива Ради Європи від 13 грудня 2004 року "Про додержання принципу рівного ставлення до жінок і чоловіків у доступі їх до товарів та послуг" (2004/113/ЄС).

У певному сенсі підсумковою для становлення гендерної політики у країнах-членах Європейської Спільноти стала Програма дій Спільноти із боротьби з дискримінацією (2001-2006), що мала на меті "сформувати різнобічно збалансовану стратегію боротьби з усіма формами дискримінації, які виникають внаслідок дії різних чинників". Основним завданням Програми дій стало поєднання законодавчих і практичних заходів, що мають стати, за думкою розробників, взаємодоповняльними. Напрями реалізації Програми включають:

а) усунення дискримінації в державних адміністраціях та їхній діяльності;

б) усунення дискримінації в засобах масової інформації та їхній діяльності;

с) рівна участь у прийнятті політичних, економічних та соціальних рішень;

д) рівний доступ до товарів і послуг, наявних для громадян, у житловій, транспортній, культурній, дозвіллєвій та спортивній сферах;

е) ефективний моніторинг різних форм дискримінації;

ф) ефективне поширення інформації про право на рівність і право не бути дискримінованим;

г) запровадження широкого використання антидискримінаційної політики та практики.

Варто відзначити, що дана Програма дій врахувала весь попередній досвід здійснення у країнах Європейської Спільноти гендерної політики, спрямовуваної досі головним чином на забезпечення рівності жінок і чоловіків у трудових відносинах та на ринку праці, її плюси та мінуси; Програма реалізовувала перехід на засади системного підходу до явищ як гендерної, так і інших форм дискримінації (расової та етнічної, а також дискримінації людей із фізичними вадами). Як вказано в цих та дотичних документах, Європейська Спільнота запровадила низку законодавчих заходів задля запобігання й боротьби з гендерною дискримінацією на ринку праці. Такі заходи були всебічними й добре підготованими, і свою ефективність у боротьбі з цим явищем, як показав понад 30-річний час їх застосування, вони довели, відігравши істотну роль у зміні ролей чоловіків і жінок у європейських суспільствах. Однак їх здійснення показало також, що дискримінація за статевою належністю має місце і поза власне трудовими відносинами, так само як і те, що вона може діяти руйнівно й бути бар'єром для повної й успішної інтеграції і жінок, і чоловіків в економічне та соціальне життя. Це змусило установи Європейської Спільноти уважніше поставитися й до гендерної дискримінації поза ринком праці.

Певною мірою підготовчим для такого розширеного розуміння гендерної рівності стало звернення Ради Європи (Ніцца, 2000) до Комісії з пропозицією про укріплення прав, пов'язаних із гендерною рівністю, та поширення їх на інші царини суспільного життя, на відміну від первинного розуміння гендерної рівності як рівності в оплаті праці у сфері зайнятості.

Показовими в цьому сенсі стали Публічні слухання щодо просування гендерної рівності, які відбулися в Європейському парламенті 10 вересня 2003 року й чітко продемонстрували, що дискримінація за статтю продовжує побутувати у багатьох сферах життя і поза зайнятістю.

Саме тоді обговорювалось і те, які проблеми могли б та мають бути охоплені наступною Директивою, спрямованою на заборону дискримінації поза трудовим ринком. Найбільш обговорюваними виявились проблеми оподаткування у їхньому зв'язку з пенсійним страхуванням та забезпечення гендерної рівності у діяльності та продукції ЗМІ. Зокрема, згадувалось, що презентація статей у засобах масової інформації тягне за собою непрості питання, які стосуються захисту гідності жінок та чоловіків.

Що все це означає для України?

Готовність Української держави та суспільства діяти у напрямі впровадження принципів гендерної рівності має засвідчити реальне наближення українського суспільства до європейських стандартів і норм. Європейська інтеграція, що стала пріоритетом міжнародної діяльності українського уряду, який планує конкретні кроки щодо взаємин з Європейською Спільнотою, має нескасовною умовою розроблення та здійснення ефективної гендерної політики, тобто свідомі й обґрунтовані дії із творення в Україні суспільства гендерної рівності. Між іншим, як член Ради Європи та за умовами членства Україна має узгодити національне гендерне законодавство з відповідними європейськи-

ми документами, ставши частиною європейської регіональної системи, й таку роботу вже розпочато.

Однак у практичній гендерній політиці, спрямованій на утвердження в українському суспільстві гендерної рівності, тільки-но зроблено перші кроки. Її формування та реалізація, як і практичне впровадження окремих гендерних програм національного, галузевого та регіонального рівнів, доволі часто стикаються з перешкодами соціокультурного походження, апеляціями до доволіно витлумачених національних, етнічних, релігійних, регіональних тощо традицій та норм, що є, на думку тих, хто їх обстоює, "природними" соціостатевими нормами життєдіяльності українського суспільства, які не слід порушувати. Трансформації українського суспільства у напрямі фактичного втілення в ньому гендерної рівності, подолання негативних явищ дискримінації, передовсім дискримінації за статтю, що становить болючу проблему для нашого суспільства, - все це потребує з'ясування поширеності традиціоналістських та егалітарних гендерних норм, опису та аналізу тих гендерних проблем, які найбільш гостро відчуються громадянами та громадянками України.

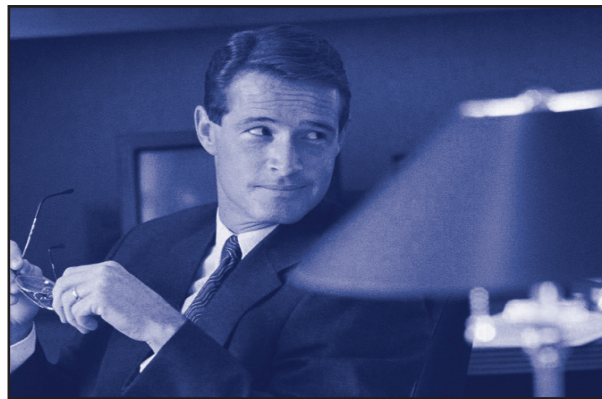
РОЗДІЛ І. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР ҐЕНДЕРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Культурний простір

Говорячи про "українські традиції" у сфері ґендерних відносин, необхідно відразу ж з'ясувати, в чому саме ми вбачатимемо традиційність і на які хронологічні періоди спиратимемось. Сучасні вітчизняні етнологічні, історичні та політологічні дослідження не дають відповіді щодо того хронологічного етапу, в якому має локалізуватися шукана традиційність, а саме поняття національної "традиції", яке використовується як у науковому, так і в публічному дискурсі, є розмитим за змістом. Так, ще й досі українські високопосадовці визначають зміст вітчизняної національної традиції в ґендерній площині тезами на зразок "Український народ традиційно оберігав жінку". Варто відзначити, що українська "традиційність" часто і дуже чітко пов'язується із темою української "жінки".

Якщо словосполучення "українська жінка" часто виникає у мас-медійних текстах і тягне за собою цілу низку національно забарвлених означень, то словосполучення "український чоловік" є дуже рідко вживаним. Натомість у текстах ЗМІ та в публічних виступах звучить поняття "справжній чоловік". Воно підкреслює не лише "несправжність" українського чоловіцтва на підставі аргументів вітчизняних культурологічних дискусій початку 1990-х років про "фемінінність" українських чоловіків та української державності в цілому, але й так само тяжіє до маскуліnnих зразків номінально загально-цивілізаційного ґатунку. Звичайно, ці нормативні зразки не визначають прямо реальної різноманітності ґендерних відносин у суспільстві, а часто й прямо суперечать їм. Однак важливо, що чоловічі образи, що домінують в українському інформаційно-культурному просторі, задають рамкові умови чоловічої самореалізації.

Сучасну екзистенційну ситуацію чоловіків із досвідом радянської соціалізації, на думку численних дослідників, визначає так звана залишкова маскуліnnість. Із чотирьох основних компонентів традиційної чоловічої ролі, як вона була сформована у західних суспільствах, - а) необхідність відрізнятися від жінок; б) необхідність бути кращим за інших; с) необхідність бути незалежним і самодостатнім; d) необхідність мати владу над іншими, - в радянському та пост-радянському варіантах лишалась одна - перша з цих складових "класичної мужності")¹. Як показує аналіз дискусій початку та середини 1990-х років, що точилися на газетних шпальтах та сторінках часописів, ця позиція "недостатньої маскуліnnості українських чоловіків" та надмаскуліnnості українських жінок визначала, як гадали переважна більшість її учасників та учасниць, і ук-

раїнську ґендерну ситуацію.

Таким чином, нормативні образи маскуліnnості, наявні в українському культурному просторі, переважно не є національно забарвленими, на відміну від такого роду образів жінок, один із яких - Берегиня - подавався та обстоювався як автентично український. При цьому вітчизняні культурологи неодноразово вказували на штучне походження образу української Берегині як сконструйованого на підставі творчості письменників XIX сторіччя, а не реального

вивчення етногендерних відносин в Україні у їхній ретроспективі (оскільки таке вивчення було під забороною за радянських часів буцімто через загрозу так званого "українського буржуазного націоналізму", а в пострадянських перетвореннях фінансування наукових досліджень зокрема й етнологічних, пріоритетним не було). Цей образ набув значного поширення. Його обстоювали не лише публіцисти, а й громадські та політичні діячі; у багатьох аспектах образ Березини надихав та визначав цілі українського жіночого руху початку та середини 1990-х років та навіть частково вплинув на визначення мети і завдань державних програм у сфері сім'ї та гендерної політики того часу, формуючи їх як патерналістські щодо жінок і, зокрема, змушуючи визначати як напрям сімейної політики "сприяння відродженню традиційно міцної, працьовитої, економічно спроможної сім'ї на основі нових соціально-економічних відносин, національних традицій..."² якраз тоді, коли різко плюралізувалися та урізноманітнилися форми сімейних відносин і з'явилося багато альтернативних щодо традиційної сім'ї форм (громадянські шлюби, самотні мати/батько з дітьми, молодіжні комуни тощо).

Березиня, що розглядалась як одвічне, поза часом та простором, втілення жіночої ідентичності українки³, мала втілювати "історичний досвід українського жіноцтва" та свідчити про постійне домінування жінки в українському суспільстві як його історичну та національну традицію. Значне поширення образу Березини та супутньої ідеології в середині 1990-х років створювало ілюзію розв'язання, ба й відсутності гендерних проблем як у минулому, так і в сьогочасному українському суспільстві та слугувало ідеологемою, що закривала можливості і реалістичного вивчення гострих гендерних проблем, і тим паче - практичних кроків із запровадження та фактичного здійснення гендерної політики в Україні.

Певним підґрунтям створення та поширення цього нормативного образу були наявні історико-етнологічні розвідки з україніки, так само розпочаті з початку 1990-х. Скажімо, окремі праці, присвячені вивченню українських традицій, застосо-

вуючи компаративний підхід порівняння становища та статусу жінок в Україні та сусідніх країнах/державих, доходять висновку про порівняно вищий статус українських жінок у різних часових межах її історії. Так, староруське право, закріплене в Руській Правді, по смерті чоловіка надавало вдові визнання в якості повноправного голови родини. Також, за звичаєвим правом, тогочасні жінки мали право на особисте майно, що складалося з приданого (включно з земельним наділом) - так званої материзни, яка успадковувалась по жіночій лінії. У часи козаччини майнові права жінок, доти обмежені Литовським статутром (на території Правобережної України), знову відновлюються, яскравим свідченням чого є поява жінок-майновласниць. Однак цей порівняно егалітарний характер становища жінок в Україні, за всієї його ситуативності, навряд чи можна повністю екстраполювати на сучасну ситуацію, суттєво видозмінену і соціалістичними трансформаціями, включно з їхньою культурною складовою (так званою "культурною революцією", що якраз і спрямовувалась проти етнонаціонального традиціоналізму народів, які ввійшли до "братерської" інтернаціональної сім'ї народів СРСР), і, досить суттєво, сучасними пострадянськими перетвореннями. Ці трансформації мали різні виміри. З одного боку, лібералізація економіки внаслідок різкого вимивання жінок-працівниць із ринку оплачуваної праці суттєво змінила ситуацію щодо контракту "працюючої матері", який домінував за радянських часів. З іншого боку, актуалізація в українському культурному просторі так званих матриархатних міфів Березини, які мали на меті легітимацію нових гендерних відносин, орієнтувала українських жінок на дім та пріоритети домашньої неоплачуваної праці, апелюючи при цьому до специфічно українських етнонаціональних традицій.

Однак змістові та національно забарвлені конотації образу Березини як матері та госпо-

диніхранительки "домашнього вогнища" чіткіше виокремлюються при зіставленні з конкуруючими моделями жіночої ідентичності. За підсумковими висновками різних дослідників, наявні декілька таких моделей - "мати-домогосподиня", жінка-лялька ("Барбі"), бізнес-леді тощо. При тому, що Березиня є більш одухотвореною та сакралізованою іпостасю "матері" та "господині дому", лише цей образ є етнічно забарвленим. Натомість інші образи з цього переліку такими не є - так, образ жінки як гарної, вродливої, стрункої, молоді, сексуальної та дорогої ляльки подається як загальнокультурний зразок жіночності, підсумок цивілізаційного розвитку, якому немає сенсу опиратися, адже в усьому світі "справжня жінка", мовляв, є і має бути саме такою. Конкурентний щодо обох згаданих образ жінки як "бізнес-вумен" є альтернативним щодо "Барбі"; він подається як альтернативний вічній жіночності образ сучасної жінки, жінки XXI століття, однак він також не є національно забарвленим.

Варто відзначити, що саме образ Березини виявився найбільш суспільно значущим, викликавши найбільше зацікавлених публічних - і фахових, і ні, - дискусій з приводу того, якою має бути саме українська жінка. Цей образ включав такі жіночі якості, як відповідальність та сила, важкий досвід материнства та обов'язків у родині, витлумачені як суспільно значущі та необхідні. В певному сенсі Березиня стала формою вираження незгоди зі зневагою до родини та відторгнення вторинності цієї сфери суспільного життя порівняно з публічною сферою, у якій домінують чоловіки. За традиціоналістським образом Березини стоїть апеляція до суспільного визнання жінки та значущості її ролі в умовах різкого патріархатного відкату, що ідеологічно супроводжував соціальні та економічні трансформації пострадянських суспільств. Власне через це даний образ, за всієї штучності його конструкції та псевдоавтентичності й був підхоплений та часто використовувався лідерками національного жіночого руху в Україні початку та середини 1990-х років.

Звичайно ж, у культурному сенсі образ Березини під гаслом "відродження традиції" пропонував штучну модель жіночої ідентифікації, що

насправді мала небагато спільного з українською минулиною, репродукуючи гендерні стереотипи, доти трохи посунуті соціалістичною традицією тотальної залученості жінок на ринок оплачуваної праці. Образ українки - матері, сакралізований в Березині, по-перше, абсолютизував жіночі репродуктивні функції, керуючись нібито незмінністю жіночого "природного призначення" та пріоритетом відповідної соціальної ролі, і, по-друге, настійливо вимагав жертвовної материнської самопошви від сучасної українки, дуже доречної за умов тотального скорочення майже всіх державних соціальних програм із підтримки материнства й дитинства.

Не менш цікавою є і друга іпостась Березини як господині дому (з акцентом на господарсько-виробничих функціях), яка обґрунтовувалась економічною роллю та відповідним авторитетом і відносною економічною незалежністю жінки в традиційному селянському господарстві України XVII - початку XIX століть. У так витлумаченій національній традиції були повністю проігноровані емансипаційні дискусії кінця XIX - початку XX століть (так зване жіноче питання), як і постаті дискусанток та дискусантів, що їх вели, та їхнє бачення проєктів національного розвитку. Але цей образ "хранительки вогнища", скалькований та перенесений на соціально-економічні та гендерні відносини України XX століття, давав підстави зробити висновок, що під приводом відродження національної духовності, етнічної ідентичності та національних культурних цінностей відбувалась інтенсивна реактуалізація численних міфів ретроспективного походження⁴, з одного боку, створюючи й підтримуючи ілюзії про особливе і високе становище жінки в Україні, а з іншого - затемнюючи реальний стан гендерних відносин сучасної України.

1.2. Історія і традиції

Сучасні тенденції суспільного розвитку відзначаються стійкою тенденцією до формування полікультурності як реалії сучасного жит-

тя всіх європейських країн. При цьому як надзвичайно важливе завдання всі європейські країни розглядають потребу у збереженні, поряд із цим, своїх національних особливостей. І тим актуальнішим стає звернення до підвалин формування національних, етнічних - традиційних, - уявлень.

На жаль, однією із домінуючих сьогодні ідеологем є та, що українські національні традиції - це ті, які сформовані та кореняться в довільно витлумаченій селянській культурі зразка XIX століття. А відтак шлях віднайдення українських традицій вбачається у простому поверненні до прийнятих тоді норм та гендерних розподілів. Такі міфологеми не лише здатні спрямовувати шлях Української держави у напрямі перетворення в "етнічний заповідник" Європи. Що більш важливо - вони ігнорують ті гострі соціокультурні, соціоетнічні та гендерні проблеми, наявні у сьогоденній Україні, які до того ж вкрай далекі від наведених міфологем.

По-перше, Україна є переважно індустріальною та високоурбанізованою державою: радянська програма індустріалізації та масове містобудування впродовж усього XX століття призвели до зростання населення України в цілому та до переважання серед нього частки городян, що радикально змінило і способи життя населення України, і його соціальні характеристики. Так само зазнали видозмін і відповідні гендерні поведінкові моделі та нормативні зразки: зокрема, внаслідок урбанізації починають домінувати міські зразки поведінки та відносин, витлумачені як "загальні" або ж "загальнокультурні", внаслідок чого партикулярні національні традиції втрачають свою силу, потроху витісняючись у приватну частину життя громадян.

По-друге, процеси індустріалізації та містобудування супроводжувались істотними міграціями, як внутрішніми (із села до міста), так і зовнішніми (залучення у свій час на численні "будови століття" громадян СРСР з інших регіонів Союзу, передовсім - середньої смуги Росії, тощо), так само, як і значними за обсягами індивідуальними міграціями, що великою мірою сформували мозаїчний етнічний склад сучасного українського великого міста. Це по-

збавляє підстав розглядати Україну як унітарну країну. Україна, натомість, є багатонаціональною й, отже, полікультурною країною, населення якої становлять представники близько 130 національностей (див. діаграму в Додатку), із власними традиціями та відповідними гендерними розподілами, приписами щодо гендерних ролей, власними гендерними образами представника/представниці власної етнонаціональної групи чи спільноти та інших етнонаціональних груп.

Специфічний досвід етнонаціонального співжиття груп, що традиційно проживали в Україні, сформував певні спільні підстави системи гендерних ролей, зумовленої передовсім завданнями радянського будівництва нової (інтернаціональної) спільноти, що мало наслідком специфічні для радянських країн видозміни доти традиційних укладів. Ставлення радянської влади до традиціоналізму відоме: проект побудови "нової радянської людини" ґрунтувався на урівнюванні представників різних етносів, що мали бути однаково втягнені у виконання завдань радянської розбудови.

Як вказують сучасні дослідники, цей процес навіть на найзагальнішому рівні мав істотні гендерні розбіжності: спрямованість проти традиціоналізму в публічному житті та впровадження нових радянських соціально-культурних норм мало наслідком нищення, включно з фізичним, носіїв попередніх традиційних норм та моралі, переважно чоловіків. Це створило підстави локалізації етнічності почасти у приватній сфері родини, побуту, почасти в етнічно й національно забарвлених моделях виховання, носіями яких власне й були жінки.

Різні вимоги до жінок і до чоловіків за радянських часів мали свою динаміку, однак виокремлюються й певні цілісні засади радянської гендерної політики. Винищення чоловіків унаслідок обох воєн початку XX сторіччя (I Світової та Громадянської, а пізніше - і II Світової) та побудова нового радянського суспільства на основі терору призвели до гендерних диспропорцій у цих великих людських втратах, що робили масову фемінізацію будованого ринку

праці невідворотно нагальною. Це залучення мало й значне ідеологічне підґрунтя: політика радянської держави, керована марксистськими тезами про те, що жіноча емансипація досягається насамперед через участь у суспільно корисній праці, була радикально-демократичним проектом із залучення жінок до суспільного виробництва.

Варто відзначити, що здійснення цього проекту на території України мало свої специфічні риси. Враховуючи, що в Лівобережній Україні XIX століття українці як етнос належали переважно до соціальної страти селянства, тоді як решта соціальних позицій були представлені переважно іншими етнічними групами (тобто етнічний поділ збігався із соціальним), антиелітарний проект радянської влади на території України радше підтримував поширені трудові практики, аніж дисонував із ними, як це було у випадку представників/представниць верств дворянства та новоутворюваної буржуазії. Відповідальність селянки за ведення домогосподарства реально була істотною, поділялася з чоловіком та визнавалася громадою як суспільно значуща. Тому ідеться про певну спадкоємність українки-селянки XIX - початку XX століть та українки-"трудівниці" за радянської доби, і в цьому сенсі, ймовірно, можна говорити про національну традицію у сфері гендерних відносин.

Етногендерні взаємини зазнали подальших видозмін унаслідок подальших величезних втрат українського населення у 1930-х роках, за Голодомору, що був названий етноцидом українського народу. Внаслідок нього та подальших людських втрат впродовж II Світової війни територія

УРСР стала привабливим місцем для заселення мігранта-

ми з інших республік СРСР, переважно із середньої смуги Росії. З огляду на це українські етно-національні традиції у сферах організації і приватного, і, тим паче, публічного життя мали поступитися місцем уніфікованим радянським нормам, що подавалися як "загальнокультурні", та відповідним суспільним практикам, чільною складовою яких, як ми вже згадували, був безпрецедентний масовий вихід жінок, зокрема українських, на ринок оплачуваної праці, що була як бажаною з ідеологічних міркувань, так і нагальною необхідною через катастрофічно великі людські втрати. Це подвійне завдання - зацікавленість радянської держави у додаткових трудових ресурсах та рівноцінна зацікавленість у стимулюванні народжуваності через значні людські втрати - зумовило основні риси радянської гендерної системи та визначило її політику щодо жінок і, отже, щодо чоловіків. Ці суперечливі тенденції призвели до політики заохочення радянських жінок поєднувати виробничі функції із функціями соціального відтворення, передовсім народження, догляду та виховання дітей та організації споживання всередині родини, що, як показує подальший аналіз, і заклало спільну та впізнавану основу сучасних гендерних ідентичностей.

Виконання жінками цих функцій під прямим контролем та патерналістською опікою держави⁵ стало основою так званого гендерного контракту "працюючої матері", характерного для всіх країн державного соціалізму. Саме цей різновид гендерного контракту, визначений якісною своєрідністю радянської моделі державного соціалізму, і досі домінує в українському суспільстві всупереч значному звуженню внутрішнього ринку праці для українських жінок та колапсу системи соціального відтворення, характерного як для новоутвореної Української держави, так і для інших пострадянських країн.

Специфіка гендерного контракту "працюючої матері" в його радянському варіанті⁶ полягала в тому, що доступ жінок до реалізації їхніх соціальних прав у СРСР цілеспрямовано регламентувався радянською державою, прямо зацікавленою у розширеному соціальному відтворенні. Такого роду контроль та управління процесами соціального відтворення здійснювались за допомоги прямого контракту працюючої матері з державою, за умовами якого основні соціальні гарантії й пільги реалізовувались

через участь у суспільному виробництві. Тому найважливішим інститутом, який задавав па-

раметри соціального відтворення, був ринок праці, й участь у ньому жінок неухильно зростала (від 20 % працюючих жінок у 1920-ті роки до 51 % на кінець 1970-х та впродовж 1980-х років; *див. табл.).*

Це мало наслідком значну видозміну внутрішньосімейних

відносин (так званої приватної сфери), оскільки повна економічна залежність людини - і жінки, і чоловіка - від держави перешкождала розвитку структур патріархату в західному варіанті. Умовно кажучи, контракт члена родини з державою впливав на його/її життя більше, ніж шлюбний контракт.

Радянська держава виступала одночасно і як монополіст-працедавець, і як регулювальна інстанція, що визначає доступ до соціальних привілеїв, пов'язаних із материнством. Шляхом жорсткого регулювання житлових умов, міграцій та професійної мобільності, радянська держава забезпечувала працюючим жінкам певний набір соціальних гарантій і пільг, з одного

Таблиця Частка жінок у загальній чисельності робітників та службовців⁷

Роки	Відсотки
1922	25 %
1926	23 %
1940	39 %
1945	56 %
1950	47 %
1955	46 %
1960	47 %
1970	51 %

боку; а з іншого - обмежувала можливості кар'єри і професійного зростання жінок заздалегідь заданим набором можливостей. Подібним чином патерналістська політика щодо жінок, здійснювана радянською державою, призводила до переважного залучення чоловіків суто до виробничої сфери, ігноруючи їхні потреби у батьківстві. Соціальні вимоги до радянського чоловіка - "захисника Вітчизни", "гарматного м'яса" і у війні, і у численних соціально-економічних "битвах" - за врожай і т. ін., не включали і не могли включати батьківства, зробивши матір основною інстанцією соціалізації наступного покоління.

Подвійний тягар і виробничого, і домашнього навантаження жінок в умовах, коли споживчий ринок не забезпечував благ і послуг, необхідних для сімейного відтворення (недостатній розвиток галузей, що виробляли споживчі товари, був системною ознакою реального соціалізму, оскільки додаткова вартість, створена в цих галузях, вилучалася й перерозподілялася на користь галузей важкої промисловості), ставав дедалі відчутнішим при тому, що запити населення до рівня споживання та якості життя зростали, але не задовольнялися ані патерналістською державою, ані обмеженим споживчим ринком. За умов товарного дефіциту і недостатньо розвиненої сфери побутових та соціальних послуг працюючі жінки були змушені витратити неабиякі сили та час на марудну домашню працю та організацію споживання. Цей негативний, тіньовий бік базового контракту "працюючої матері", як і його суспільні наслідки, сповна виявилися вже у 1960-ті роки.

Враховуючи, що до 1970-х років радянська родина набуває окремих рис західної моделі (зростає нестійкість шлюбів, пов'язана з індивідуалізацією відносин чоловіка й жінки та завищеними емоційними очікуваннями, поширюється більш індивідуалізоване ставлення до дітонародження та ставлення до дитини як до основного об'єкта інвестицій, через що зростає значення рівня і різнобічності її освіти, можливості додаткового навчання тощо), а держава гарантувала лише необхідний, однаковий для всіх мінімум, турбота про забезпечення якості у

цій сфері цілком покладалася на родину. На цей же час виявилися і відповідні демографічні тенденції - активне і швидке зниження народжуваності в усіх верствах населення, що стало наслідком зміни репродуктивних установок населення СРСР - з багатодітності як умови виживання на малодітність як результат раціонального планування народжень (так званий перший демографічний перехід). Утім, ці процеси практично не вплинули на зменшення обсягів домашньої праці, виконуваної жінками: натомість відбулася її реструктуризація.

У підсумку, сформована за "чоловічим" зразком радянська модель жіночої зайнятості породжувала значні проблеми, та, відповідно, значущі суспільні наслідки. Суміщення професійної активності жінок з їх функціями матері, виховательки, господині дому та іншими подібними, які очікувались від жінки у радянському суспільстві, поглиблювало суперечність між можливостями жіночої професійної кар'єри і їх традиційними ролями, призвівши до феномена "подвійної зайнятості" жінок, що з часом почало усвідомлюватись як реальна суспільна проблема.

За роки існування радянської системи також сформувалися та визначилися суттєві гендерні диспропорції на ринку оплачуваної праці: фактична нерівність в оплаті праці чоловіків і жінок, труднощі в реалізації професійних навичок, бар'єри в просуванні по службі, недопредставленість жінок на керівних посадах і надзалученість до низькостатусних робіт, для яких характерні або низька оплата, або тяжкі умови праці - ці явища, типові для основної маси працюючих радянських жінок, які визначаються як гендерна сегрегація у професійній сфері, стали фактичним наслідком здійснення номінально егалітарної радянської політики щодо жінок.

Хоча залученість жінок до ринку оплачуваної праці, зростання їхньої професійної зайнятості та поширення і рівень їхньої освіти дуже змінили традиційні доти уявлення про жіночі й чоловічі ролі, посприяли становленню егалітарного типу внутрішньосімейних відносин (за якого зникає різка диференціація між статями і в родинному, і в громадському житті, поступаю-

чись інтеграції подружніх ролей та високому ступеню взаємозамінності їх), однак поширена в радянський час гендерна ідеологія його реально не підтримувала.

Реальною була тільки одна складова двобічного процесу: підтримка виходу жінок на ринок оплачуваної праці та масова мобілізація їх на виконання завдань радянського будівництва. Соціалістична держава готова була йти на необхідні для цього жертви - запроваджена система соціального захисту, законодавчо закріплена рівність оплати праці за рівну роботу та інші ознаки прямого контракту матері-працівниці з тоталітарною державою, що заступив місце загальноприйнятої на тоді у світі модель контракту дружини - матері-домогосподарки - з чоловіком-"годувальником". Однак не відбувалося зустрічного руху - програм залучення чоловіків до приватної сфери, внутрішньосімейних відносин. У цілому "до участі чоловіків у приватній сфері в СРСР довгий час ставилися підозріло. Це відбилося в характерному замовчуванні в радянський період ролі чоловіків у домашній сфері": тоді як жінок ушляхували і як матерів, і як трудівниць, радянські гасла про гідних батьків або прославляння ролі батька в родині були відсутні⁸.

У цілому, офіційна ідеологія рівності, що була засадою радянської політики щодо жінок, дедалі більше віддалялася від реальності повсякденного життя з її дефіцитом товарів споживання, чергами та величезними витратами часу на домашнє господарство. Підсумком радянського проекту рівноправності статей стали наростання розбіжностей між офіційною ідеологією рівноправ'я і реальною політикою щодо жінок.

Прикладом здійснення реальної державної політики СРСР щодо жінок є обсяги та політика виплати матеріальних допомог при народженні дитини. Аналізуючи цю ситуацію, вітчизняні демографи відзначають, що економічні заходи з компенсування родинам "ціни дитини" були настільки обмеженими, що їх навіть важко назвати власне економічними. Обсяги матеріальної допомоги були не-

порівнянними з такими ж допомогами не лише в країнах Західної Європи, а й у країнах соціалістичного табору. Так, у тогочасній ЧСРР на першу дитину передбачалася щомісячна допомога у розмірі 5 % від середньомісячної платні, на другу дитину - 12,2 %, на третю - 30,9 % і т. д. Подібна політика здійснювалась у Болгарії, Румунії, Угорщині та інших країнах. У Франції щомісячна допомога на першу дитину становила 6,4 % від середньомісячної платні, на другу дитину - 23,3 %, на третю - 42,2%.

Натомість в СРСР допомога на першу і другу дитину не передбачалася взагалі. На третю дитину виплачували одноразову допомогу у розмірі 20 карбованців, і тільки на четверту дитину, крім одноразової допомоги у 65 карбованців, надавали ще й щомісячну допомогу в розмірі 4 карбованців, що станом на 1962 рік становило 4,6 % середньомісячної платні. Таким чином, сім'я після народження четвертої дитини через два роки після третьої мала б отримати за дворічний період 277 карбованців одноразових допомог і щомісячних виплат - при тому, що лише утримання однієї дитини в яслах або дитсадку коштувало б державі від 300 до 400 карбованців на рік⁹.

Суттєвим є й той факт, що розмір матеріальних допомог матерям не змінювався в Радянському Союзі з 1947 (якщо не враховувати деномінацію 1961 року) і аж до 1981 року включно, коли система матеріальної допомоги була переглянута Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про заходи щодо посилення державної допомоги сім'ям, що мають дітей". Ця Постанова передбачала допомогу в разі народження другої і третьої дитини, підвищення розмірів оплачуваної відпустки матерям при догляді за дитиною. Пізніше почали давати одноразову допомогу вже навіть на першу дитину, однак її обсяги й далі лишалися символічними - 50 карбованців на першу дитину, 100 карбованців - на другу і так далі. Однак навіть ці мінімальні заходи дали свій результат, справивши позитивний вплив на народжуваність - індекс фертильності збільшився з 1,94 у 1982 році до 2,10 у 1983-1984 і тримався на рівні 2,07-2,09 до 1986-1987 років¹⁰. Ці факти є показовими щодо політики народжуваності в

СРСР, підтримуючи висновок, що демографічні заходи обмежувалися в основному пропагандистською роботою (зокрема, в жіночих консультаціях, головним чином в напрямі зменшення кількості абортів).

Недооцінка необхідності економічно забезпечувати соціальне відтворення населення стала системною ознакою для СРСР. За підрахунками демографів, "розширена соціальна політика в демографічній сфері" мала б виражатися, якщо орієнтуватись на французькі показники матеріальної допомоги при народженні дитини, у 9-10 мільярдах карбованців, що сягало, за розрахунками дослідників¹¹, 25 % усіх видатків державного бюджету на соціально-культурну сферу в 1965 році. Промовистим є коментар до цієї ситуації сучасних фахівців: "Навряд чи СРСР в період активного розвитку космічної галузі і ракетобудування міг дозволити собі такі витрати". Неявно прийняте державне ставлення до сфери соціального відтворення як до вторинної порівняно з "необхіднішими" завданнями підняття вітчизняної економіки або ж амбітними проектами наддержави з підкорення космосу заклало підстави і кризових демографічних тенденцій, що далися взнаки вже на той час, і системну кризу сфери соціального відтворення, обсяги якої вповні виявилися за часів української незалежності.

Важливим наслідком радянської політики щодо жінок із залучення їх до суспільного виробництва та практики покладання на жінок відповідальності за соціальне відтворення (яку жінка через систему соціального забезпечення мусила поділяти з державою) став той уніфікаційний вплив, що урівнював жінок із різних етно-національних груп радянського суспільства, задаючи спільні проблеми та спільний контекст їхнього існування. Етнічно марковані розподіли гендерних ролей не були визначальними чинниками поширених гендерних практик; натомість останні залежали від державно прийнятих стратегій у сфері зайнятості, на ринку праці та від похідних від цього політик соціального відтворення.

Саме вони сформували сталу тенденцію постійної жіночої присутності на ринку оплачуваної праці, стійкість якої дуже яск-

раво виявилася в роки пострадянських трансформацій.

1.3. Виклики сучасності

Найбільш явним результатом кризи політики соціального відтворення стала, за загальним визнанням, масштабна депопуляція населення України. Різке падіння рівня народжуваності, старіння населення та мало керовані міграційні процеси - явища, що є складовими демографічного балансу, - для сучасної України набули різко негативного виміру.

Аналіз демографічної ситуації України за останні роки показує погіршення показників природного відтворення та механічного руху населення майже в усіх регіонах України. Негативну динаміку мають народжуваність, смертність, сальдо міграції. Так, на сучасному етапі показники смертності дещо знизилися, проте вони продовжують зберігати тенденцію до подальшого збільшення. І хоча за останні чотири роки показники народжуваності дещо збільшилися, вони не змінили картини негативного природного приросту населення. Ситуація ускладнюється негативним сальдо міграції, показники якої значно коливаються, але зберігають негативну динаміку.

Загалом за 12 міжпереписних років - з 1989 до 2001 року - населення України зменшилося на 6,3%, або на 3249,7 тис. осіб. Показники народжуваності, смертності, тривалості життя, шлюбності та розлучень свідчать про поступове погіршення демографічної ситуації у країні. Ще 1991 року в Україні вперше виявилася депопуляція у загальнонаціональних масштабах - кількість померлих у країні перевищила кількість народжених. Наступними роками ця різниця постійно зростала. Найбільші обсяги депопуляції характерні для східних, та - частково - центральних (Чернігівської, Полтавської, Черкаської) і східно-центральних (Сумської, Харківської, Кіровоградської) областей. Натомість у Західному регіоні та в місті Києві потенціал зберігся на рівні 1989 року, - чисельність жителів практично не зменшилася за останні десяти років (98-99%)¹².

Особливістю демографічної ситуації в Україні є швидкість цих змін. Якщо істотне зниження народжуваності - основний процес, що визначає нинішню специфіку відтворення населення в Україні, - у країнах Заходу відбувалося поступово, то українську ситуацію відрізняє прискорена траєкторія цього переходу.

Так само гостро українське суспільство переживає процес трансформації шлюбної поведінки, який активно відбувається нині й має низку вже зафіксованих демографіями, але не до кінця осмислених фахівцями із соціальних наук та управлінцями у галузі соціальної політики суперечливих наслідків: зростання частоти розлучень; збільшення кількості неповних родин; розширення до раніше небачених масштабів позашлюбної народжуваності. **Абсолютні й відносні розміри зареєстрованих шлюбів особливо відчутно скоротилися в період з 1985 до 1996 року - в 1,6 рази**, натомість число зареєстрованих розлучень хоча й незначно, але зросло. Пік розлучень припадає на початок 1990-х років, що, за висновками фахівців, є безпосередньою реакцією на різке падіння якості життя в країні¹³.

Свою специфіку має і процес старіння населення в Україні. З одного боку, він зумовлений, як і в країнах Заходу, спадом народжуваності. З іншого ж боку - підвищенням показників смертності у працездатному віці, що є притаманним чоловікам як гендерній групі. Так, за статистичними даними, імовірність померти у працездатному віці для українських чоловіків в 1,5 рази вища, аніж для європейців.

Як знову ж таки відзначають фахівці, кризові явища у сфері відтворення людського потенціалу назрівали в Україні давно й тому не можуть бути заадресовані виключно пострадянським трансформаціям. Принаймні частиною проблем, пов'язаних із нинішньою демографічною ситуацією в Україні, ми завдячуємо політиці, яка здійснювалася в СРСР: більшість негативних показників, що їх має зараз Україна, спостерігалися ще за радянських часів. Зменшення населення України впродовж останніх 12 років (1993 - 2005) є лише закономірним наслідком демографічних тенденцій,

які ми переживали впродовж останніх 40-45 років. Окрім того, сучасна демографічна криза в нашій державі не є суто українським феноменом - у багатьох розвинених країнах спостерігається і обмежене відтворення їх населення, і від'ємні показники його природного приросту. Причинами цього є загальноцивілізаційні зміни способу життя, заміщення традиційних цінностей більш модерними, характерними для індустріальних і постіндустріальних суспільств, що впливає на тип відтворення населення, який в Україні вже давно можна відносити до звуженого (низька народжуваність, висока смертність, від'ємний природний приріст). Тривожні тенденції, які зараз вилилися в депопуляцію, почали фіксувати 40-45 років тому. Вже в 1960-х роках деякі радянські вчені-демографи передбачали загострення демографічної ситуації в СРСР як закономірний наслідок процесів, які беруть початок ще в 1950-1960-х роках. За їхніми розрахунками, "точкою зустрічі" тривалих процесів зменшення народжуваності і підвищення смертності мав бути 1993 рік, коли природний приріст мав би стати нульовим. Реально ж природний приріст для України наблизився до нуля 1990 року, сягнувши показника +0,6 на 1000 осіб, а вже з 1991 року став від'ємним.

За даними Держкомстату та Інституту демографії, переломним для природного приросту населення України став 1960 рік. Того року показник природного приросту був більшим, ніж попереднього, 1959 року, на 19 тис. осіб - у 1960 році населення зросло на 582,6 тис. проти 563,7 тис. у 1959 році. Але вже починаючи з 1961 року різниця між народженими і померлими почала поступово скорочуватися щороку на 3-80 тис. осіб. Станом на 1970 рік природний приріст населення в Україні становив 300 тис., у 1980 - 174 тис., у 1985 - 145 тис., а в 1990 році населення України зросло лише на 27 600 осіб. Індекс фертильності (сумарний коефіцієнт народжуваності, або кількість дітей, що їх народжує жінка впродовж дітородного віку), який має дорівнювати, принаймні, 2,1 для того, щоб забезпечувати просте відтворення населення, з 1963 року має менше за необхідне значення. З 1963 до 1989 року індекс фертильності коливав-

ся у значеннях від 1,94 до 2,10, сягнувши свого максимуму тільки в 1971 і 1983-1984 роках. Вагому частку в цьому індексі становили народження у сільській місцевості, де високий рівень народжуваності залишався високим аж до 1992 року. У містах рівень народжуваності перестав задовольняти умови простого відтворення вже з 1952 року.

Демографи роблять остаточний висновок: позитивний природний приріст до 1990 року забезпечувався тільки завдяки накопиченому за повоєнні роки потенціалу демографічного росту. Ситуацію можна було виправити тільки в тому випадку, якби тип відтворення населення був злегка розширеним, тобто на кожні 10 жінок припадало більш як 21 дитина, чого можна було б досягти чітко спланованою соціальною та демографічною політикою, яка б включала не лише пропагандистські, а й економічні заходи.

Зважаючи на те, що проблема народжуваності описується не тільки фінансовими витратами сімей чи держави на виховання та утримання дитини, а й наявністю/відсутністю широкого комплексу соціально-економічних характеристик, дотичних до народження дитини (наявність дитячих садків і шкіл, закладів дозвілля та охорони здоров'я, забезпеченість житлом тощо), стає зрозуміло, що різке скорочення державних витрат на утримання системи цих закладів, яке відбувалося з початку 1990-х років (а було закладене ще відповідною радянською політикою вторинності сфери соціального відтворення порівняно із виробничою сферою), мало стимулювати кризові явища у сфері демографії.

Така демографічна ситуація зробила проблемою депопуляції в Україні політичною проблемою, яка активно обговорюється і політиками, і урядовцями, і фахівцями. Однак маємо відзначити, що її обговорення полягає радше в осмисленні перспективи назрівання проблеми недозабезпечення трудовими ресурсами економіки України, а не в ретроспективному аналізі причин такого стану речей та реальних напрямів розроблення політики із запобігання власне депопуляції, яка має виразну гендерну складову. Ще й досі проблема депопуляції розглядається фаховими демографами й іншими фахівцями як

природний процес, що принципово не підлягає соціальній регуляції; як наслідок "тектонічних зсувів" загально-цивілізаційного характеру, що й переорієнтовує цю публічну дискусію суто в русло проблеми забезпечення робочих місць трудовими ресурсами і на пошук відповідних рішень.

Саме в цьому контексті виникає проблема міграцій, що стає дедалі актуальнішою і для Української держави. Так, за оцінками експертів Відділу дослідження проблем людського розвитку Ради з вивчення продуктивних сил НАН України для того, аби народжуваність у нас змогла перевищити смертність (як це було до 1991 року) необхідно, щоб на кожних 10 жінок в Україні припадало як мінімум 25 дітей. Як стверджують ці фахівці, українці та українки на сьогодні прийняли західні зразки поведінки, що разом із сьогоденною непевною економічною ситуацією і призводить до негативних явищ депопуляції. Тому як шлях виходу України з цієї кризи експерти Ради запропонували вдатися до імміграції. В цілому, міграція населення є третім чинником, що визначає демографічний стан українського суспільства. Сьогодні від 150 до 175 млн осіб (тобто понад 3 % населення планети) живуть за межами країни свого походження, із них українці становлять понад 10% від загальної кількості мігрантів у світі, тобто понад 20 млн українців постійно проживають за межами своєї батьківщини і є вже громадянами інших держав. Масовий виїзд населення за подальшого скорочення його відтворення матиме наслідком брак робочих рук, і це - мінімальний негативний наслідок цього процесу; максимальним його наслідком є утворення безлюдних територій, особливо в південних областях України - територіях, які є найбільшою мірою і донорами, і реципієнтами міграційних потоків.

На сьогодні українські фахівці вже дійшли думки щодо необхідності прийняття країною мігрантів як поповнення майбутньої прогнозованої нестачі трудових ресурсів і розробили й подали відповідні рекомендації державним органам.¹⁴ Вони розцінюють як найбільший виклик для України сьогодні, на відміну від 1990-х, не приплив населення, а його дефіцит внаслідок природного зменшення та міграційного впли-

ву і спираються при цьому на досвід Росії, де демографічна ситуація подібна і з найвищих трибун лунають пропозиції щодо імміграції як єдино можливого шляху поповнення демографічних ресурсів. Фахівці роблять висновок, що "для України конкуренція за потенційних іммігрантів загостриться, реальною буде перспектива відпливу частини населення до Росії, якщо соціально-економічні умови там будуть кращими".

Найгострішу міграційну проблему найближчого майбутнього становитиме не вимушена міграція чи повернення на батьківщину великих людських мас, а трудова міграція громадян України за кордон, зокрема вплив мізків. Це створює загрозу суттєвих втрат трудового та інтелектуального потенціалу нації, що стане особливо відчутним за умов економічного піднесення.

Формувати і здійснювати міграційну політику доведеться у нових умовах, що створюватимуться розширенням ЄС і специфікою для закордонних поїздок громадян України у зв'язку з розширенням Шенгенської зони аж до наших західних кордонів. Очевидно, що змін знає і порядок пересування у пострадянському просторі. Руйнування системи безвізових поїздок громадян СНД, започатковане виходом Росії із Бішкекської угоди, вимагатиме від держави певних дій. Підсумковим висновком є те, що Україна вимушена чи буде вимушена лібералізувати імміграційну політику, оскільки "подобається це чи ні, проте демографічна ситуація така, що іммігранти Україні безумовно будуть потрібні"¹⁵, а завдання Української держави - "чітко визначити скільки і які іммігранти потрібні, розробити систему їх підбору у відповідності до власних інтересів. Треба враховувати також можливі наслідки імміграції етнічного, культурного, релігійного, ментального характеру. До реагування на ці проблеми необхідно готуватися, проте шукати вихід не у припиненні імміграції, а в розв'язанні дилеми з найменшими втратами"¹⁶.

Очевидно, що з декількох шляхів боротьби з депопуляцією - зменшувати смертність, збільшувати народжуваність або ж запрошувати людей із інших країн - запропонований шлях із

залучення іммігрантів номінально найлегший. Враховуючи, що рівень смертності в Україні за останні 60 років значно не зріс, а демографічний спад пов'язаний, першою чергою, зі скороченням народжуваності, стає очевидною антитеза гендерної та/або міграційної політики як засобу поповнення трудових ресурсів.

Свого часу з подібними викликами зіштовхнулись і більшість держав Західної Європи. І саме ці виклики показали, що люди різних культур не завжди спроможні жити разом у злагоді та що їхні стосунки зазнають неабияких випробувань внаслідок соціального розшарування, бідності та релігійних відмінностей. І це при тому, що уряди цих країн усвідомлено керувалися ідеями мультикультуралізму, вживаючи реальних та дієвих заходів задля того, щоб люди різних культур із різними звичаями й традиціями, різних рас та релігійної належності

набули змоги віднаходити злагоду та мирно жити у єдиній спільноті.

Як відзначалося, незгода держави витратитися на соціальне відтворення населення задавлена проблема СРСР, успадкована Українською державою та ще загострена лібералізаційно-ринковими реформами початку 1990-х, що має низку негативних соціальних наслідків, найбільш явним із яких є демографічна криза, здатна й надалі нарощувати кількість важких соціальних проблем. Варто відзначити також, що саме цей досвід лібералізації імміграційної політики, який набули держави Європи, став одним із чинників розроблення, запровадження та здійснення активної гендерної політики у цих країнах. Цей вибір стає дедалі нагальнішим і для внутрішньої політики Української держави.

РОЗДІЛ II. ҐЕНДЕРНІ РОЗПОДІЛИ: ТРАДИЦІЇ І НОВАЦІЇ

Перспектива розроблення та здійснення адекватної сучасним викликам та завданням ґендерної політики в Україні вимагає розширення уявлень про норми, права та обов'язки кожної зі статей, які б відповідали європейським цінностям. При цьому культурні норми й усталені практики, вкорінені в буденній свідомості, інколи унеможливають практичне здійснення таких норм.

Важливим пластом завдань стає виявлення реальних, поширених життєвих практик, здійснюваних громадянами нашої держави - жінками та чоловіками; їхньої готовності або неготовності сприймати та виконувати необхідні правові норми; з'ясування домінуючих в українському суспільстві соціокультурних ґендерних норм, що визначають поведінку українських жінок та чоловіків і спроможні конкурувати з чинними правовими нормами; простежити трансформації, яких нині ці норми зазнають; визначити сегменти суспільства, що практикують традиційні або ж еґалітарні взаємини.

Ці завдання є тим більш важливими, чим більш виразноється конфлікт між правовим забезпеченням ґендерної рівності в нашій країні (в якій конституційною нормою є рівність жінок і чоловіків) і ґендерними стереотипами, які, у супереччя цій нормі, визначають реальні обмеження можливостей жінок та чоловіків у низці сфер суспільного життя. Це робить соціокультурний аналіз важливою та навіть пріоритетною складовою вивчення сучасних ґендерних практик, що побутують в українському суспільстві.

2.1. Аналіз ґендерних стереотипів як підґрунтя соціальних практик

Невивченість та неосмисленість реальних ґендерних практик, зумовлена відсутністю ґендерного інструментарію у вітчизняному

соціальному аналізі, в останні роки надолужували активні публічні дискусії на теми "чоловічого" й "жіночого" як "належного" та "неналежного", що опосередковано свідчить про наявність серйозних ґендерних неузгодженостей у взаєминах статей. Нормативний та унормовувальний характер цих дискусій виявився, як відзначають практично всі дослідники, що фахово займаються актуальними ґендерними питаннями, у ґендерно-стереотипних підходах до висвітлення проблем ґендеру в Україні.

Ґендерні стереотипи ("Світ - це дім чоловіка, а дім - це світ жінки...") - "автоматизми" сприйняття і мислення - є невіддільним компонентом індивідуальної та масової свідомості. Як відзначають дослідники, саме ґендерні стереотипи особливо важко піддаються модифікаціям: так, якщо жінки забезпечують основний догляд за маленькими дітьми, це доводить, що турботливість їм притаманна від природи. А якщо чоловіки йдуть у бізнес, на полювання і битви, то зручно вважати, що вони - "агресивні, незалежні й безмежно сміливі..." - часто всупереч тому, що є безліч прикладів сміливих, рішучих та незалежних жінок, як і слабкодушких та інфантильних чоловіків. Ґендерні стереотипи - як сталі комплекси уявлень - включають ідеали статі (культурні канони чоловіка і жінки); уявлення про сфери, способи, стилі самореалізації чоловіка та жінки в межах певного етнокультурного середовища; особливості соціалізації хлопчиків і дівчаток; поведінкові моделі (норми, приписи, очікування щодо поведінки особи певної статі у стандартній ситуації та соціальні санкції за їх порушення); уявлення про суспільний статус чоловіка/жінки та суспільний престиж статі.

Формування й існування національних ґендерних стереотипів є наслідком як історичного розвитку певного суспільства, так і його сучас-

них трансформацій. Проте ці процеси можуть мати як позитивний, так і негативний зміст і можуть ставати причиною конфліктів національного чи гендерного характеру, включно з неприйняттям однієї групи іншою. Поширенню гендерних стереотипів сприяє спільний соціальний та культурний контекст, єдиний інформаційний простір, який призводить до спільності гендерних штампів, гендерно-стереотипних образів, зведених до однозначних фраз, словосполучень, ба й окремих слів. Причому такі штампи, як правило, поділяють і чоловіки, і жінки різних національностей і різного віку.

Однак сам зміст таких гендерно-стереотипізованих образів, приписуваних тій чи іншій статі ролей, належних моделей гендерної поведінки розводить представників гендерних груп по різні боки умовної барикади. Машиніст - доярка, годувальник - Берегиня, ловелас - синя панчоха - ці розмежування охоплюють всі сфери життя й обмежують, задають рамки можливої самореалізації людини залежно від її статі. Так, причиною відмови роботодавця приймати на роботу жінку з огляду на її стать часто є не стільки труднощі, пов'язані з її сімейними обов'язками, скільки очікування подібних проблем.

Такими прикладами буквально рясніє публічний, зокрема мас-медійний, простір, де жорсткі, однозначні формулювання "жіночого призначення" з рефреном "традиційно українська жінка..." стали відмітною рисою сучасних перетворень українського суспільства. Приклади цього стереотипного підходу: "...чоловік має створити такі умови, аби жінка відчувала себе комфортно, виконуючи свою місію дружини та матері"; "Ми переконані, що виховати вільну, духовно багату людину може лише вільна, відповідальна мати, права та інтереси якої надійно захищені законом" тощо¹⁷. Ці різноспрямовані потоки, - з одного боку, державні зобов'язання України, зумовлені її інтеграцією у світове співтовариство, та більш конкретні кроки, пов'язані з майбутнім членством у ЄС та гендерною складовою вимог такого членства; з іншого боку, інформаційний, передовсім мас-медійний, простір з поширенням у ньому традиціоналістських гендерних стерео-

типів, а зрештою, повсякденна свідомість українських громадян, з їхнім різним досвідом, що часто не вкладається в поширювані гендерні штампи, - вся ця сукупність і є фоном сприйняття або несприйняття сучасних гендерних перетворень українського суспільства.

Так, нормативний характер гендерних стереотипів - уявлення про те, яким має бути "справжній" чоловік, як має поводитися в тій чи іншій ситуації жінка, - робить їх потужним чинником управління людською поведінкою, зокрема й у таких сферах, як політика. Оцінки, закладені в гендерних стереотипах (наприклад, жіноча слабкість, пасивність - і чоловіча відвага; жіноча чутливість, емоційність - і чоловіче самовладання), спроможні ставати чинником делегітимації жінки або й дискредитації жіночності; а в більш практичному ключі - визначати статус жінок і чоловіків у різних сферах суспільного життя - від ринку праці й до присутності біля дитячої колиски. Таким чином, гендерна стереотипізація - процес приписування певним людям якихось характеристик не на основі оцінки їхніх персональних якостей та вмінь, а на підставі належності до однієї або другої гендерної групи - спроможна бути суттєвим чинником впливу на права і можливості людей як на загальнонаціональному, так і на локальних рівнях. Ці стереотипізовані гендерні норми можуть визначати й обмежувати реальні можливості українських громадян та громадянок залежно від їхньої статі, навіть всупереч законодавчо закріпленим нормам рівності статей, що нині ми і спостерігаємо в Україні. Крім того, ці схематизовані узагальнені образи жіночності/фемінності і мужності/маскулінності - типові визначення гендерних стереотипів¹⁸ - часто не тільки не вкладаються в реальний досвід українських жінок та чоловіків, а й навіть прямо суперечать йому.

Аналіз реальних життєвих практик жінок та чоловіків в Україні як представників/-ниць своїх гендерних груп спроможний і прояснити співвідношення їх зі спрощеними, схематизованими гендерно-стереотипними уявленнями, і виявити ті нові життєві стратегії, поведінкові сценарії, через які реально втілюються або ні новації у гендерних відносинах в українському

суспільстві.

Такий аналіз був метою організованого та проведеного Київським інститутом гендерних досліджень і фахівцями гендерних освітніх центрів Вінниці, Луганська, Ужгороду та Херсону впродовж 2004-2005 років дослідження "Етногендерна ситуація в Україні в контексті євроінтеграційного вибору"¹⁹.

2.2. Розуміння гендерних проблем українськими громадянами/-ками

Важливим завданням у контексті даного дослідження було визначити рівень ознайомленості українських громадян із проблемами, які належать до гендерних, оскільки реальне втілення та ефективність гендерної політики є дуже залежною від поінформованості та ступеня гендерної чутливості тих, на кого така політика спрямована.

Як свідчать результати фокус-групових обговорень по всіх регіонах, задіяних у дослідженні, українські громадяни загалом ознайомлені з проблемами, які відносяться до гендерних. Однак їх сприйняття та розуміння часто лишається досить однобічним. Скажімо, дуже часто і власне слово "гендер", і актуальні гендерні питання сприймаються лише як "жіночі" і більш чи менш прямо ототожнюються із незадоволеннями, протестами та/або утисками жінок. Так само доволі часто гендерні проблеми розцінюються як надумані - такі, що не мають відповідника в реальному сьогоденному українському житті, або ж, коли й наявні, то є менш значущими, другорядними порівняно з іншими суспільними проблемами, оскільки гендерні проблеми сприймаються як проблеми суто особистісних, міжлюдських взаємин, які не мають виходу на ширше поле соціального, економічного чи політичного життя країни. При цьому наявна значна поляризація у ставленні до гендерних питань відповідно до статевої належності учасників/-ниць обговорень при відсутності суттєвих етно-національних розбіжностей. Так, за результатами фокус-групових обговорень у Херсоні, маємо висновок:

"Чоловіки усіх етнічних груп не вважали, що жінка в наш час чимось принижена і обділена, а навпаки, на їх думку, в жінок більше можливостей, вони просто не хочуть їх використовувати. Жінок влаштовує такий стан речей і вони в усьому покладаються на чоловічу статть" [Херсон].

Обговорення гендерних проблем показало різний ступінь зацікавлення та різну реакцію учасників з огляду як на їхню статть, так і на персональний досвід та норми, прийняті в певних мікросередовищах. Це свідчить про відмінний соціальний досвід чоловіків і жінок як представників гендерних груп українського суспільства. Як підсумовували дослідники з Вінниці:

"Тема розмови сприймалася з цікавістю. Жінки реагували на неї більш емоційно, тоді як чоловіки були стриманішими. Декілька разів саме чоловіки намагалися з'ясувати, чи має ця тема відношення до фемінізму" [Вінниця].

Проблему гендерної нерівності конкретизували переважно жінки, і саме жінки намагалися знайти їй пояснення, чітко описуючи гендерний поділ на сфери суто "жіночих" та суто "чоловічих" видів діяльності та компетенції:

"Чоловіки відіграють головну роль у громадській діяльності, мабуть, тому, що жінки не бачать у ній сенсу" [Луганськ, жін.].

"В семье главная - женщина, наверное, потому, что она проводит там больше времени, а мужчина больше занят общественной деятельностью, карьерой" [Луганськ, жін.].

Ці висловлювання яскраво показують, як перше ознайомлення та проговорювання гендерних питань актуалізує представлені у суспільстві гендерно-стереотипні погляди щодо ролей та призначення статей. Натомість, подальші активні фокус-групові обговорення цих питань показали, що за традиціоналістськими аргументами про "прекрасну половину", "слабку і сильну статть", "голову та шию", які були першою реакцією на тему гендеру, реально стояли різні життєві позиції мовців та відмінний соціальний досвід, зокрема й визначений гендерною належністю. Це також показало, якими є реальні бачення бажаних образів жіночого та чоловічого - гендерні ідеали сьогодення.

2.3. Гендерні ідеали сьогодення

Якими уявляються ідеальні український чоловік та українська жінка?

Бажаний образ української жінки, як виявили фокус-групові обговорення, не складається в цілісність - бачення його були діаметрально протилежними навіть у гендерно гомогенних аудиторіях. Антитеза сьогоденного жіночого вибору - або робота (а не кар'єра), або ж дім/діти; хранителька домашнього вогнища, жінка-мати, бо біологічно для цього створена, - і та, що має зламати традиційні стереотипи цього призначення, сама вирішувати, ким їй бути.

"У першу чергу жінка повинна бути матір'ю (біологічно вона для цього створена)" [жін.].

"Я вважаю, что женщина должна все-таки больше внимания в своей жизни уделять и детям, потому что это ее как бы природное предназначение" [жін.].

"Довольно сложно сейчас жить, поэтому женщина, в моем представлении, она сейчас как хранительница очага должна быть, то есть поддерживать мужа в его работе, воспитывать детей и вносить посильный вклад в семью конечно" [жін.].

"Сьогоднішня жінка має зламати стереотипи про традиційну поведінку жінки. Місце жінки не тільки на кухні, а й у політиці та бізнесі" [Ужгород, жін.].

"Сучасна жінка повинна мати можливість працювати нарівні з чоловіками". [жін.].

При цьому варто відзначити, що і жінки, які обстоюють номінально традиційний шлях жіночої самореалізації ("дім і діти"), і ті, які обстоюють пріоритети фахової самореалізації, мають чітку спрямованість на родину і дітей: і той і інший вибір життєвого шляху української жінки обґрунтовується потребами кращого догляду та розширення матеріальних та інших можливостей для своїх дітей. Імовірно з цих причин вказані позиції є тільки протилежними точками спектру, в якому переважна більшість жіночих відповідей припадають на середину, а переважна кількість жінок - учасниць фокусгрупових обговорень лишаються прихильницями звичного й традиційного для українського суспільства контракту "працюючої матері" з його

го подвійною зайнятістю та подвійними пріоритетами і дому, і кар'єри:

"Я считаю, что женщина должна успевать и работать - делать карьеру, воспитывать детей и быть дома отличной хозяйкой. Она это все может". [жін.].

"Я вважаю, що для сучасної жінки важливою є кар'єра, і діти і домашнє господарство. Бо без цього не буде нормальної сім'ї. На роботі відпочиваєш від домашніх справ. А з роботи біжиш до дітей і чоловіка. І так кожного дня. Все важливо". [жін.].

"Жінка має займати гарну посаду (тобто мати роботу, у якій вона би змогла себе повністю реалізувати) і в той же час приділяти увагу сім'ї, бути гарною хазяйкою. Поступово якщо жінка не працює, то вона втрачає інтерес до чоловіка". [жін.].

Необхідно відзначити специфічне забарвлення цієї ситуації, виникле у жіночому обговоренні і досить рідко забарвлене оптимізмом. Це мотив втоми й ностальгійне бажання попрацювати ("посидіти") вдома у працюючих жінок зі значним трудовим стажем, що чітко відокремлюється від оптимістичних реплік і очікувань молодих дівчат. Відповідно різняться і аргументація за ту чи іншу обрану позицію

- домогосподарки чи кар'єрного зростання,
- вимушеність економічними умовами, що потребують жіночого фінансового внеску в добробут родини й дітей, або ж право жінки на самореалізацію.

В цілому ідеал, нормативний зразок сьогоденної жінки характеризує відмова робити вибір на користь якоїсь однієї сфери - приватної (дому) чи публічної (економічної участі на ринку оплачуваної праці). Ідеальну жінку вирізняє власна відповідальність за родину та дітей, усвідомлена як обов'язок; тому антитеза "сидіти вдома" / бути домогосподаркою або працювати за його межами для жінок має вимір засобів, варіативних шляхів підвищення доброту власної родини й реалізації цієї відповідальності.

Варто відзначити, що змістовне наповнення цього ідеалу має значну розбіжність зі штампованими уявленнями про ніжність, лагідність і красу, які є основою чоловічої візії жіночності.

Ключовим словом щодо жінки як ідеалу стає "відповідальність", а основною цінністю - родина і діти. З цієї точки зору жінка постає як "сильна людина":

"Сейчас уже женщина тянет мужчину за собой" [жін.].

"Я хочу сказать, что у женщины всегда нагрузка была больше, чем у мужчины, потому что у нее была работа и всегда была семья. Сейчас, конечно, у нее больше возможностей проявить себя, но нагрузка у нее осталась прежней. Все равно она отвечает и за семью [...] и за производство" [жін.].

Яким має бути чоловік, який ідеал сьогоденного чоловіка в Україні? У цьому питанні і чоловіча, і жіноча аудиторія були більш схильними доходити згоди, аніж щодо ідеалу жінки. Чоловік - це лідер, глава сім'ї, головний (у сім'ї), сильна половина людства, основа, камінь, на якому все тримається - ці дещо пафосні й метафоричні визначення мають одну реальну складову - фінансове забезпечення своєї родини:

"Мужик - глава семьи, зарабатывающий деньги, кормящий свою семью, жену. Сильная половина человечества" [чол.].

"Чоловік хороший тоді, коли він може бути як надійний камінь, як стіна, для жінки, для родини" [чол.].

"...Чоловік це основа, на якій все тримається" [чол.].

"...Мужчина является сильной половиной... да, по-моему, человечества. Мужчина, естественно, должен всегда занимать лидирующую позицию. И занимает, соответственно, должность..." [чол.].

"А чоловік має бути все одно головним та розумним і досягнути максимуму" [чол.].

"Для меня это самая главная роль - это чтоб прокормить свою семью и быть достойным своей жены... Быть лидером" [чол.].

"Я тоже согласен, что мужчина должен... ну, должен обеспечивать семью свою, быть главным в семье" [чол.].

Ключовим словом, яке описує чоловіка за результатами цих же фокус-групових обговорень, є слово "самореалізація", у чому згодні всі - і чоловіки, і жінки. Головне для ідеального чоловіка - це успіх, досягнення, кар'єра, яку він

має зробити, щоб бути впевненим у собі. Як це прямо відзначила одна з учасниць обговорень:

"Хочу отметить, что для мужчины главное - реализовать себя" [жін.].

Однак цей ідеал не безумовний. Як показали результати, чоловіки часто не менш орієнтовані на сім'ю як на цінність; хоча така зорієнтованість і є більш розмитою. Наявні як чіткі заяви про вторинність родини для "справжнього" чоловіка, так і заяви протилежного кшталту:

"Я считаю, в любом случае, для мужчины семья не будет на первом плане, никак" [жін.].

"Ну, я считаю, что мужчина должен всегда чувствовать границу между работой и семьей. Он никогда не должен забывать, что работа - это достаток для блага семьи, а основной акцент - воспитание детей, это основное жизненное поприще. Работа - это только лишь заработок..." [чол.].

"Я считаю, хоть и не женатый, что семья должна быть на первом месте. Ребенок, жена, а потом уже работа" [чол.].

І втім, "чоловік" є поняттям відносно більш однорідним і гомогенним. Наявна суспільна згода щодо того, яким має бути "справжній чоловік".

Як бачимо, усталений гендерний поділ на публічну і приватну сфери з такими ж усталеними царинами гендерної компетенції чоловіків і жінок яскраво виявився в обговореннях щодо "справжнього чоловіка". Конотації нормативного чоловічого - самореалізація, публічність, публічне схвалення та визнання, зорієнтованість на фінансове самозабезпечення та забезпечення родини ("годувальник") та мілітарне спрямування ("захисник").

Вимога самореалізації чоловіка передовсім у публічній сфері, незалежно від його можливої мотивації ("кар'єра заради кар'єри, кар'єра заради себе - самореалізація чи кар'єра заради дітей, родини) чітко простежується, незалежно від статевого складу аудиторії. І жінки, і чоловіки згодні щодо призначення "справжнього чоловіка", і ті, і ті мають переважно однакове, суголосне уявлення щодо його належної самореалізації. Натомість, візія належної "жіночості" є більш розмитою, різнорідною, гетерогенною. Ґрунтуючись у приватній царині (сім'я - закла-

дена з дитинства сфера жіночої самореалізації), вона, водночас, має тенденцію до експансії у публічну сферу, зазіхаючи, таким чином, і на "традиційно чоловічу" ниву людської самореалізації. В цілому, прихильники формули "місце жінки удома" і їхні опоненти рідко доходять консенсусу.

2.4. Життєві пріоритети представників ґендерних ґруп

Життєві пріоритети українських жінок і чоловіків впевнено розміщуються між двома полюсами - "сім'ї" та "роботи", однак занадто поспішним було б розцінювати їх через уже звичний поділ на "приватну" й "публічну" сфери.

Хоча "дім" та "робота" і визначають реальні життєві позиції українських жінок та їхні практичні життєві вибори, від антитези - надання переваги одному з цих занять ("*Краще сидіти вдома і доглядати за дітьми*" [жін.]; "*А я вважаю, що сидіти вдома нудно, краще працювати*" [жін.]) - до їх максимального поєднання ("*Женщина может и хочет сейчас в данный момент добиться гораздо большего, или она занимается сугубо семьей*" [жін.]).

Та варто відзначити, що результати обговорення продемонстрували різноманітну палітру жіночих поведінкових стратегій, на відміну від більш уніфікованих нормативних зразків-ідеалів. Їх огляд показує, що такі стратегії є варіативними, континуальними та розгашовуються між полюсами "залежності" і "незалежності" жінок. При цьому "незалежність" тісно пов'язується з трудовою участю жінки на ринку оплачуваної праці:

"Вона незалежна, без рамок у суспільстві, всього чого хоче - добивається. Але для цього жінці треба докласти трохи більше зусиль, ніж чоловікові" [жін.].

"Середня жінка є залежною від чоловіка. Жінка свідомо знає, що чоловік заробляє більше, і тому не йде працювати. Деякі начальники свідомо платять чоловікам більшу зарплатню, аніж жінкам" [жін.].

Альтернатива "дім - робота" у визначенні життєвих пріоритетів, цінностей та розподілі ролей, що виявилась в обговореннях, дає підстави детальніше розглянути конкретні життєві настанови жінок та чоловіків. При цьому така

опозиція приватного - публічного для жінок була чітко переформульована в тріаду "діти - дім - кар'єра", де кожна складова, залежно від індивідуальної життєвої стратегії певної жінки, набувала значення пріоритету. Як відзначалося, переважним пріоритетом для жінок у загальнонаціональному вимірі була родина (діти). Натомість дві інші складові тріади варіювали фактично порівну, а вибір роботи по дому чи оплачуваної роботи поза ним зумовлювався економічними статками сім'ї, кількістю її членів та їхнім соціально-економічним статусом.

Натомість, для чоловіків пріоритетною була, як правило, оплачувана робота поза домом; далі йшли діти, й лише останнє місце посідало, якщо посідало, ведення домашнього господарства (характерна обмовка: "*Работа. Деньги. Семья*" [чол.]). Варто відзначити, що альтернативою участі в домашній праці для чоловіків виявилось також поняття дозвілля (м. Луганськ). Натомість це ж поняття "дозвілля" у фокус-групових обговореннях в інших регіонах узагалі не з'являлося, що є дуже показовою характеристикою сучасного стилю життя українців. За всіх розбіжностей мотивації участі чоловіків в оплачуваній праці, де сім'я (діти) у переважній більшості випадків виокремлювалася як безумовна цінність, а заяви про самореалізацію як переважну мету були в меншості, саме публічна сфера визначалася як сфера їхньої компетенції. При подальшому обговоренні суспільного життя або ж родини як пріоритетів чоловіча аудиторія виявила більш однастайності ("*Для мене головним є робота. Потім діти і домашнє господарство*" [чол.]; натомість, перевертання класичної маскулінної піраміди цінностей були одиничними випадками. Одразу ж по роботі чоловіки хочуть бачити облаштоване приватне життя, блискуче ілюстроване серіалами наших медіа: "*Щоб вдома чекала красива жінка*" [чол.]. Домашні клопоти зазвичай їх не обходять: "*...господарство мене особливо не захоплює*" [чол.] - для цього є дружина, мама, інші жінки. Лише іноді життя змушує переглянути ці класичні чоловічі пріоритети: "*Поки у мене була робота, я теж вважав, що вона головне. А коли втратив, зрозумів, наскільки важливими є сім'я і діти. Зараз я намагаюсь дати дітям те,*

що раніше мені не вдавалося. І по господарству накопичилося стільки справ, що вистачить ще надовго" [чол.].

Таким чином, життєві пріоритети й цінності жінок та чоловіків України, як і прийнятий розподіл гендерних ролей, виводять далеко за межі сімейного поділу праці, трансляючись на всі рівні суспільного життя.

2.5 Ідентифікація із сім'єю у чоловіків та жінок

Уявлення про місце сім'ї в житті жінки є завжди, незалежно від того, перебуває вона у шлюбі чи ні. Натомість чоловікам, які живуть із батьками й не мають дружини та дітей, визначитися було набагато складніше. Як правило, вони відкидали цей варіант пріоритетів взагалі, не маючи готового уявлення про "свою власну" сім'ю і не вважаючи такою й батьківську: *"У мене поки що немає сім'ї, тому для мене найважливіше закінчити наукову роботу, а справами по господарству займається мама" [чол.]*; *"Пока не столкнувся з таким вопросом, не могу ответить" [чол.]*.

При обговоренні цього питання виявилася гендерна специфіка ідентифікації із сім'єю і наповненість її (ідентифікації) ролями. Жінки головню асоціюють себе з домом як складним комплексом обов'язків матері, доньки, дружини, хазяйки, не виокремлюють суто батьківські чи подружні обов'язки, що лише почасти зустрічаємо у чоловіків. Це породжує ще одну гендерну відмінність в ідентичностях: гендерні настанови щодо жінки в будь-який момент життєвого шляху роблять її носієм "сімейної ідентичності", чим звужується сфера здійснення "Я", унікальності її особистості при виборі життєвих стратегій та прийнятті рішень. І навпаки, нормативи чоловічого гендеру максимально персоніфікують його позицію.

Мотив досягнення, звернення, здобуття цього найбільшого у житті присутній майже в кожній групі чоловіків, незалежно від регіону чи національності: *"Найважливішим для мене є реалізувати свої можливості, матеріальні і духовні знання, зайняти своє місце у суспільстві" [чол.]*.

Отже, продовжує побутувати думка про прагнення до "сімейності" кожної жінки та до "незалежності" - чоловіка як ледь не вроджені схильності, що визначають їхні установки стосовно сім'ї та внеможливають рівність шансів на шлюбному ринку. Тим часом статистичні дані щодо шлюбності несподівано виказують протилежну ситуацію: чоловіки, за нечисленними винятками, перебувають у шлюбі (першому чи повторному), тим часом як жінки після розірвання першого шлюбу часто залишаються надалі самотніми чи, точніше, матерями-одиначками. Шлюбність серед чоловіків, що брали участь у фокус-групах, вища, ніж серед жінок. Понад те, максимальна кількість сімейних у перших припадає на вікову групу 50-59 років і становить 84,5%, тоді як у жінок вона сягає піку на рівні 75,2% серед 30-39-річних, а далі стрімко зменшується. Зрештою, і загальна кількість чоловіків, котрі ніколи не перебували у шлюбі, - всього 0,8%, що у сім разів менше за відповідний показник серед жінок.

Виконання загальнокультурних гендерних приписів порушується не лише внаслідок успадкованої від радянської системи обопільної зайнятості, на яку розрахований і ринок праці, і бюджет сім'ї, а й у випадках, коли прагматизм повсякдення змушує переконструювати структуру гендерних обов'язків на рівні конкретної родини. Повсякденний досвід як джерело видозміни гендерних практик зрештою може бути актуалізованим і на рівні громади чи суспільства в цілому. Перше - як наслідок зміни зовнішніх умов життєдіяльності на певній території чи в регіоні, друге - переважно за впливу ЗМІ та відповідного вибору соціополітичних пріоритетів.

Можна стверджувати, що потроху, на рівні окремих сімей, але формується цільова група для законодавчих змін щодо більшої відповідальності та більших прав татусів, як це вже практикується в багатьох країнах ЄС. Цей запит навіть частіше висувається з боку жінок, для яких робота поза домом з вимушеної (радянським законодавством чи пострадянською економічною кризою) перетворюється на усвідомлену необхідність, а професійна зайнятість - на вільний вибір, що означає новий

ступінь свободи.

Та ці зрушення породжують ще одну вимогу законодавчого регулювання - недискримінаційне врахування прав працівників із сімейними обов'язками незалежно від їхньої статі, що в умовах пріоритету ринку видається проблематичним.

2.6. Гендерний розподіл прав та обов'язків у родині

Розподіл сімейних обов'язків, передовсім виховання дітей і роботи по господарству, є важливим, хоч досі й суспільно недооціненим чинником економічної успішності чи неуспішності людей, залежно від статі. Коли серед сучасних українських працедавців та окремих політиків побутують уявлення, начебто наймані працівники не мають сімейних обов'язків, коли безплатна робота з обслуговування родини, традиційно виконувана жінками, не враховується в економічних обрахунках та відповідних соціально-економічних програмах, то ці уявлення впливають не лише на рівень присутності жінок на ринку праці - їх наслідки є набагато глибшими.

Як показали дослідження останніх років, саме зростання обсягів домашньої неоплачуваної праці, яке відбулося впродовж останніх 15 років, стало чинником витіснення жінок з ринку оплачуваної праці. Відсутність реальної політики сприяння сім'ї, проголошення "автономності" родини від держави, витлумачуваної як перехід до самозабезпечення, скорочення й перепрофілювання соціальної інфраструктури, яка в попередній історичний період поділяла з родинами тяготи виховання наступних поколінь громадян країни та підтримки літніх людей, - все це на тлі загальної економічної депресії призводить до цілої низки негативних наслідків. Найвидиміші з них - демографічні (різке зменшення народжуваності, загальне постаріння населення) - нині поступово усвідомлюються як похідні від асиметричної участі представників гендерних груп і на ринку праці, і в політичній площині (на рівні випрацювання та прийняття відповідних рішень та програм), і у виконанні сімейних обов'язків.

Можливість поєднувати оплачувану роботу із сімейним життям, важлива для всіх працівників, і жінок і чоловіків, на всіх етапах їхнього життя давно стала одним із пріоритетів в країнах європейської спільноти, де бажана політика сприяння сім'ї - перерви в кар'єрі, відпустка із догляду за дитиною, можливості неповної зайнятості та гнучкий робочий графік втілені законодавчо. Подібні заходи нині стають надактуальними і для України, без перебільшення набуваючи для неї ваги безпеки держави.

Варто нагадати, що забезпечення узгодження роботи та сімейного життя має бути рівною мірою доступним як жінкам, так і чоловікам. Натомість патерналістські заходи із захисту материнства й дитинства здатні підсилювати традиційний гендерно нерівномірний розподіл сімейних обов'язків, чим створюватимуть ще більші перешкоди залежно від їхньої статі для рівних можливостей людей у сфері оплачуваної праці та посилюватимуть відповідні негативні тенденції. Та поки що у сьогоденній Україні узгодження роботи й сімейного життя повністю є родинною проблемою, а в родинах - справою жінок, на яких традиційно ("у них це краще виходить") такі обов'язки покладаються.

Яким є гендерний розподіл²⁰ сімейних обов'язків в Україні, наскільки поширеними є традиціоналістські, а наскільки - егалітарні моделі такого розподілу? Якою є готовність членів сімей до "неформального гнучкого режиму" - домовленостей у подружжі про поділ доіашньої "зміни"?

В цілому в українському суспільстві (у загальнонаціональному розрізі) донедавна були найбільш поширені різні варіанти так званих двокар'єрних сімей: або жінка, як і чоловік, була включена у повну зайнятість на ринку праці, а держава великою мірою перебирала на себе функції обслуговувальної праці; або ж чоловік працював повний робочий день, натомість жінка - неповний і решту часу обслуговувала домогосподарство (ситуація, в якій жінка сполучає часткову зайнятість у публічній сфері із традиційною відповідальністю в приватній). Найбільш егалітарна і найменш традиційна, модель, за якої жінка й чоловік беруть рівну участь

в оплачуваній і домашній роботі, для нашої країни не була ні типовою, ні тим паче поширеною.

Однак нині ситуація змінилася, і поєднання кар'єри й материнства, виховання малюків (як і догляд за родичами похилого віку) значно ускладнилася, передовсім внаслідок відсутності у країні відповідної інфраструктури. Догляд і виховання дітей стає, таким чином, суто індивідуальною проблемою родини і жінки у ній, що додатково підтримується традиціоналістськими уявленнями про те, що чоловіки мають вибір, бо функція батьківства визначена для них як другорядна, а жінки такого вибору не мають.

Діти як "приватна справа" сімей, при збереженні за сімейною сферою статусу приватної сфери ("приватність" розглядається як частина дихотомії поряд із публічним, як конвенційно закрита для публічного вторгнення без юридично оформленого запиту з боку її членів, що означає сферу сімейної життєдіяльності, ізольовану від оплачуваної роботи й політичної активності) є результатом очікувань, що "сімейний уклад життя природно - тобто без цілеспрямованого державного втручання та відповідного регулювання, - стимулюватиме життєву активність і стане засобом згуртування, а також чинником досягнення гендерної злагоди в сім'ї та суспільстві".

Та, як показує історичний досвід, автоматично рух жінок, так би мовити, з дому до місця роботи не супроводжується порівнянним рухом чоловіків назад додому. Так, практично всі дослідники відзначають, що "чоловіча частка в сімейній роботі виявляє "дивовижну опірність змінам"", незалежно від того, працює чи ні дружина.

То як же, за власними оцінками учасників фокус-групових обговорень, розподіляються домашні обов'язки? При тому, що, як було показано, для чоловіків головним є самореалізуватися - набути "можливостей задовольнити свої первинні потреби у їжі, комфорті, безпеці й суспільній повазі", знайти "хороше місце" в суспільстві, "зайняти посаду", здобути ім'я та репутацію тощо, одним словом, реалізуватись у професійній сфері, що приносить і моральне

задоволення, і матеріальне забезпечення, домашні обов'язки є для них не просто вторинними. Часто вони сприймаються як не гідні чоловіка, бо з цим "можуть справитися і жінки", або ж і зовсім просто - "бо цим є кому займатися".

На відміну від попередніх згадок про домашні обов'язки, про які йшлося в контексті цінності сім'ї для чоловіків і щодо яких згадки були в основному прихильні, в цьому конкретнішому контексті сім'я геть втратила значущість і чітко виявився реальний, основний пріоритет - робота, й лише робота. Дразливість теми ведення домашнього господарства та необхідності розподілу відповідних обов'язків поміж подружжям виказують і безособові формулювання, за якими стоїть "це не моя турбота". Чіткі й відвертіші формулювання на кшталт "праця по дому - то жіноча праця" також були в меншості:

"Я думаю, що для мене головним буде кар'єра, чоловік її має зробити, щоб бути впевненим у собі. А з веденням домашнього господарства і вихованням дітей можуть справитися і жінки. Я також маю допомогти в цьому, але все ж таки турбота чоловіка - матеріальне забезпечення..." [чол.]

"Для мене на першому місці ... робота. Поки дітей у мене немає, а додом є кому займатися" [чол.]

"Для мене головним є робота - я займаюся репетиторством, готую дітей до вступу в університет. Потім діти і домашнє господарство" [чол.]

"...Работа на производстве... Но работа по дому и воспитание детей - это, я считаю, не совсем мужское занятие... Хотя тоже какой-то процент должен отдавать и воспитанию детей, и по дому работе. Но в основном это женская работа" [чол.]

Варіації заведеного порядку також наявні, однак ідеться вже про менш типові випадки. Втім, і в цьому разі пріоритетом може бути виховання дітей (не догляд), однак у жодному разі не домашнє господарство:

"...І діти і робота - рівно важливі для мене, а дім - переважно ним займається жінка..." [чол.]

"...Зараз головним є виховання сина, тому на першому місці - дитина, потім робота... А дім - у мене дуже хазяйновита дружина, я їй допомагаю, але ж вона тут займає ведучі позиції" [чол.].

"Для мене головне - це діти, потім йде робота, а дім - це переважно справа дружини" [чол.].

Як підтверджують також інші дослідження, чоловіки розглядають обслуговуючу працю суто як функцію жінок своєї родини - дружини, матері, бабусі чи навіть і малолітньої доньки, але в жодному разі не як власний обов'язок. Якщо ж статус чоловіків на ринку оплачуваної праці змінюється - наприклад, у разі тимчасового безробіття, то і за таких обставин чоловік зазвичай розглядає свою хатню роботу як частку щодо обсягу такої ж роботи дружини. Саме тому так часто виникає термінологічне "допомогти" - тобто зробити те, що має виконувати дружина. Натомість жінки, незалежно від професійного статусу та зайнятості, оцінюють свою роботу щодо обсягу праці, необхідної для підтримки існування сім'ї.

Жіночий погляд на обслуговування домогосподарства і виховання дітей є набагато аргументованішим і змістовнішим. Жінки бачать це як подвійну проблему - і проблему матеріального забезпечення сім'ї, відаючи собі звіт, що це важка і трудомістка, хоч й безоплатна праця, зіставна за обсягами з оплачуваною роботою поза домом; вони бачать її й через співвідношення оплачуваної й неоплачуваної праці, що вимагає зіставлення із загальним доходом сім'ї. Також жінки чітко відчують вторинний статус домашньої праці порівняно зі сферою оплачуваної праці як суспільну норму:

"Я вже сиділа вдома. Нікому не побажаю. Краще працювати, а то на тебе зразу починають дивитися як на служницю. Якщо б не таке відношення, я б залюбки займалася дітьми і домашнім господарством. А так краще працювати, до того ж це у мене досить добре виходить" [жін.].

Суспільна оцінка домашнього господарства з його вторинним статусом має моральний вимір, сприймаючись як дещо не достойне людини, ганебне для неї:

"Я вважаю, що не тільки жінка повинна тягнути домашнє господарство, а й чоловік. А більшість чоловіків вважають, що це для них ганебно" [жін.].

Подвійна зайнятість, з одного боку, фігурує в сучасному українському суспільстві як загальноприйнята норма, а з іншого - чітко усвідомлюється жінками як явище неправильне, таке, що не відповідає нормам не лише гендерної рівності, а й здорового глузду, і тому ненормальне:

"Жінка має встигати і на роботі, і дома. Але я вважаю, що це трохи ненормально, нечесно. Адже якщо чоловік працює і приносить гроші, а жінка і приносить гроші і веде господарство, то це не рівно" [жін.].

"Ні, рівних прав немає в сім'ях, чоловік заробляє гроші, а жінці доводиться і працювати на виробництві, по господарству, ще й виховання і догляд за дітьми лягає на її плечі. Яка ж тут гендерна рівноправність?" [жін.].

Заяви жінок про рівноцінність заробітків обох шлюбних партнерів логічно породжують їхнє невдоволення залученістю чоловіків до домашньої праці, тими традиційними уявленнями про розподіл обов'язків, які давно вже суперечать наявному стану речей.

"Сучасна сім'я значно змінилася порівняно з

традиційним розподілом обов'язків. І чоловік, і жінка сьогодні майже однаковою мірою несуть відповідальність за її матеріальне забезпечення. Як на мене, то саме чоловік переважно має готувати, а жінка - час від часу. Доглядати дім

мають обидва однаковою мірою. Щодо прання - то справа жіноча, але і чоловік може у разі потреби зайнятися цим" [жін.].

Та лише деякі з чоловіків приєднувалися до цієї ж думки:

"Я вважаю, що сьогодні, коли жінка так само чи майже так само, як і чоловік, несе відповідальність за матеріальне забезпечення сім'ї, обов'язки мають розподілятися порівну" [чол.].

Як правило, вимога паритетності жінок і чоловіків у виконанні домашніх обов'язків висловлюється переважно як побажання та переважно жінками. Вкрай рідко за цим стоїть реальний особистий досвід:

"Все ж вважаю, що в сучасній сім'ї мають бути партнерські відносини. Я особисто намагаюсь це зробити. І нехай не все вдається, головне, що я цього дуже хочу" [жін.].

Слід відзначити, що проблеми подвійної жіночої зайнятості та неоплачуваної обслуговувальної праці давно усвідомлені як ключові для реального втілення гендерної рівності в суспільствах країн Західної Європи. Це не лише питання недовикористання потенціалу жінок - українських громадян. Як показав досвід багатьох країн, присутність жінок на ринку оплачуваної праці прямо корелює з обсягами виконання ними неоплачуваної домашньої роботи; а за сучасної української ситуації економічна самостійність жінок, із переважно їхньою відповідальністю за дітей та родину, стає ключовою умовою подолання кризових явищ у демографічній сфері та у сфері відтворення людського капіталу країни у цілому. Суспільне ставлення до цього питання в Україні також потребує змін.

2.7. Стійкість стереотипу "годувальника"

Незважаючи на традиційну для українських жінок присутність на ринку оплачуваної праці та домінування в українському суспільстві двокар'єрних родин фактично впродовж всього XX століття, стереотип чоловіка як "годувальника" сім'ї лишається стійким, поширеним і виявляє значну опірність змінам. І навіть більше - саме з початку 1990-х цей стереотип разом із парною йому концепцією "природного призначення" жінки починає активно поширюватися і транслюватися. Наскільки ж відповідає цей погляд сьогоденним реаліям? Якими є реальні внески членів родин до сімейного бюджету та їх співвідношення?

За даними Держкомстату, нині в Україні як понад половину становлять родини, у яких більше заробляє жінка; причому впродовж останніх років цей показник лише зростає. За статистичними обстеженнями, саме той із подружжя, хто має більшу заробітну плату, вважається головою господарства. Та попри ці дані, стереотип годувальника сім'ї як суто чоловічої функції, а ролі голови - як його ж прерогативи досі лишається диспропорційно поширеним і тримається не стільки на обрахунках реальних доходів родини, скільки на засвоєних гендерних догмах.

Однак наскільки розмір внеску в сімейний бюджет визначає розподіл сімейних обов'язків?

Як сприймають розподіл сімейних обов'язків чоловік і дружина?

Як правило, чоловік вважає свою частку левовою, а внесок дружини схильні применшувати, апріорі вважаючи її не здатною утримувати сім'ю: "Мужчина содержит семью и должен зарабатывать деньги на её содержание" [чол.]; "Я вважаю, що чоловік має забезпечити сім'ю матеріально. Жінці, як правило, не вдається стільки заробити" [чол.].

При цьому саме чоловіки значно частіше займають жорстко патріархатну позицію, відтворюючи побутові й мас-медійні штампи ("чоловік - це годувальник", "жінка має бути вдома і виховувати дітей", "так історично склалося" тощо). Зверхній, поблажливий тон таких

суджень інколи поєднується з відверто сексистськими інтонаціями:

"Якщо жінка хороша, то чому б не зробити так, як вона хоче. Мені ж неважко" [чол.].

"Жінка має доглянути дім, якщо у неї залишається час і бажання, то вона також може працювати" [чол.].

"З'являються, правда, чорти у спідницях, але це ненормально, бо такі жінки мені не подобаються" [чол.].

Бачення реальної чоловічої участі у домашніх справах серед жіночої аудиторії мало виразні конотації із пасивністю та бездіяльністю.

На думку жінок, альтернативою професійній роботі чоловіка є тільки бездіяльне перебування вдома, але в жодному разі не виконання ним домашньої неоплачуваної праці. Саме тому, коли жінкам пропонували визначити пріоритети для чоловіків, лунали чіткі заяви на кшталт: *"Важно все, но сидеть дома - неприпустимо" [жін.]*, - з наголосом саме на перебуванні вдома, а не на виконанні домашніх обов'язків. Суголосне із цією думкою побажання: *"Було би краще виховувати дітей, але це неможливо!" [жін.]*. Останнє, на думку різних респонденток, неможливо або через її "нечоловічий" характер, або ж через невміння, невідповідність, зумовлені різною гендерною соціалізацією чоловіків та жінок.

При обговоренні сімейних обов'язків батька найчіткіше звучав мотив "виховання": *"Виховання дітей - справа обох батьків, це дуже добре, якщо є допомога рідних, але силу, мужність, справедливість має виховати батько" [чол.]*; *"У мене син. І я зроблю його чоловіком. Спорт ми займаємося ще змалку. А навчання у школі - це турбота жінки" [чол.]*. Як бачимо, і тут виділяються гендерно специфіковані обов'язки. Чітку установку на маскулінну соціалізацію бачимо з висловлювання: *"Мы должны воспитывать в сыне настоящего мужчину" [чол.]*. ("Все присутствующие соглашались со сказанным". - Із коментарів стенограми.) Жінки також можуть погоджуватися з цією думкою, поступаючись монополією на виховання дітей саме щодо сина: *"Батько більше уваги приділяє вихованню сина, а мати -*

доньки" [жін.]. Серед інших груп теж, хоч і поодинокі, але впевнено звучить батьківська позиція, в якій найголовніше місце посідає виховання дитини - *"для мене особисто зараз найважливішим у житті є виховання доньки" [чол.]*.

Отже, виховання дітей - дуже суголосне із сучасними світовими тенденціями свідомого батьківства, - статистично є більш прийнятним варіантом участі чоловіків у домашньому розподілі обов'язків, аніж невдячна, неоплачувана та суспільно не визнавана праця з обслуговування родини.

2.8. Перегляд стереотипу "жіночої долі"

Порівняно зі стійкістю уявлень про чоловіка як "годувальника" родини, яка відзначається практично в всіх аудиторіях, реальні життєві стратегії та відповідні практики представниць жіночої статі є ще більш неузгодженими, аніж гендерні ідеали належної "жіночості". Сформульований запит не лише на власну думку, але й на виповідання особистого досвіду показав, що класично патріархатні погляди (*"Я считаю, что женщина в нашем обществе должна быть прежде всего домохозяйкой" [жін.]*) у жіночій аудиторії опинилися в меншості. Натомість їм протиставлялись непоодинокі емансипаційні судження. Ось як з різних позицій перевертають традиційну гендерну прив'язаність жінки до дому уторки:

"Я уявляю собі роль жінки так: робота і дім" [жін.].

"Я вважаю, що не тільки жінка повинна тягнути домашнє господарство, а й чоловік. А більшість чоловіків вважають, що це для них ганебно" [жін.].

"Я згодна з думкою Кристини: чоловік повинен допомагати дружині у всьому, а якщо не хоче, то гнати його треба далі, ніж бачиш" [жін.].

"Сучасна жінка повинна мати можливість працювати на рівні з чоловіками" [жін.].

В цілому, обговорення показали, що відбувається доволі активне розбивання стереотипу жіночої долі через демонстрацію незгоди та невідкорення заведеному порядку, як це, на-

приклад, показує репліка жінки, яка демонструє маскулінний варіант пріоритетів:

"Якби було можливим обирати, я надала б перевагу роботі, потім дітям і лише потім домашньому господарству. Взагалі я намагаюся це робити, але не завжди виходить" [жін.].

Як бачимо, тут модальність пов'язана із малою ймовірністю, тому і не пропонується як зразок. Порушувати традиційні уявлення про "жіноче щастя" жінок змушує саме власний досвід, досвід близьких та знайомих ("Я вже сиділа вдома. Нікому не побажаю" [жін.]; "Працювати обов'язково. Я надивилася на тих, хто сидить удома" [жін.]). Відлуння такого досвіду, хоча й рідше, зустрічаємо у висловлюваннях чоловіків (що частково пояснює їхню більшу консервативність у гендерних питаннях).

Якщо частина жінок намагається вибрати щось одне, то багатьом іншим притаманні прагнення поєднати дім і заробітки, бо цього вимагає сучасне життя:

"Краще все суміщати" [жін.].

"Я вважаю, що жінка може одночасно і працювати на оплачуваній роботі, і вести господарство та виховувати сім'ю" [жін.].

Але при виборі цього варіанту так само помітні різні вихідні уявлення про роль жінки: або з необхідності приробітку йти на роботу, або через відсутність інших охочих тягти на собі всі хатні справи:

"В нашем обществе женщина вынуждена нести на себе, на своих плечах тяжесть и семейного быта, и быть добытчиком в семье, это к сожалению, но это так" [жін.].

"Я пытаюсь успеть и в бизнесе, и в учебе, и еще и... я успеваю везде. У меня нет такого, чтобы я чему-то там предпочтение отдавала. Везде надо успеть. Сейчас уже женщина тянет мужчину за собой" [жін.].

Загалом для жінок характерна героїзація власної статі - лише жінка здатна витягти на своїх плечах і дім, і дітей, і чоловіка, та ще й на роботі устигати:

"Инколи жінка краще справляється з роботою, ніж чоловік. Жінка менше говорить і більше робить" [жін.].

"Она боевая, она не бросает ничего, она тя-

нет все сразу" [жін.].

"Я считаю, что женщина на сегодняшний день - это глава семьи во всем - и в работе мужа, в своей собственной работе, и в воспитании детей" [жін.].

"Жінка сьогодні є розвинутою, і це набагато більше, ніж раніше, вона може навіть утримувати сім'ю та чоловіка" [жін.].

"Вона і дружина, вона і коханка, вона і бізнесмен, вона - все, а чоловік, як кажуть росіяни: с боку припека" [жін.].

"И во всех сферах, так как у нас женщин в стране больше, чем мужчин, по-моему, у нас задействованы во всех сферах, даже в силовых, потому что все могут делать" [жін.].

За цієї все-спроможності українських громадян та за визнаної ними героїчності представниць своєї статі, які скрізь та усе встигають, - бо мусять встигати, - їхня соціокультурна компетенція, на відміну від чоловічої, є, попри те, обмеженою. Це показало обговорення належних та неналежних сфер самореалізації чоловіків та жінок.

2.9. Культурні обмеження самореалізації жінки

Групові обговорення показали цілі переліки того, чим не варто, на думку учасниць, займатися жінці.

Йї не варто: займатися важкою (або ж, як варіація, "брудною") роботою, яку "повинні робити чоловіки" (ходити з відбійним молотком по рельсах; забивати цвяхи, фарбувати, будувати огорожі та взагалі "бігати по майстрах"; переносити важкі вантажі). Так само не варто: працювати у нічні зміни, працювати на кількох роботах, їздити у відрядження та працювати у вихідні за наявності малих дітей. До цього ж переліку тяжкіє і небажана торгівля на "теперішніх базарах, у холод і спеку", де доводиться тягати мішки, відра і т. ін.

Ще одним блоком постають заборона служити в армії, займатися релігією, займатися політикою - "лізти" у бізнес і політику (оскільки це "справа чоловіча"), і взагалі "перетягивать на себя одеяло" та відбирати у чоловіків права займатись власними справами. Підсумком цього переліку заборон на сфери професійної самореалізації жінок є висловлена заборона "робити

все, що не стосується сім'ї та дітей, це - не її справа", та пропозиція "заниматься исключительно женской работой".

У цьому зведеному переліку різномірних заборон на види професійної самореалізації жінки так само чітко видно, як змішуються нормативні заборони і наявний стан речей - поширені, масові практики. Так, заборона на важку працю та підйом і перенесення вантажів - загальна як для сукупної аудиторії учасниць цього дослідження, так і для законодавчих норм, прийнятих в Україні - не дотримується у рамках масової жіночої праці на ринках і базарах; визнання небажаності для жінок праці на кількох роботах, ненормованої роботи, роботи у вихідні, поїздок у відрядження тощо - так само суперечить поширеній практиці. Найбільше суперечать реальній залученості жінок до ринку оплачуваної праці, де вони становлять більш як половину працюючих, підсумкові заяви про необхідність для жінки займатися тільки сім'єю та дітьми.

Це дає підстави зробити загальний висновок про конфлікт актуальних культурних норм та відповідних гендерних приписів не лише із реальністю - економічною і соціальною - сьогоденного українського суспільства, а й із тенденціями його розвитку. Згідно з останніми, всупереч активній пропаганді повернення жінок у сім'ю початку - середини 1990-х років, не лише не відбулося такого повернення. Вимивання жінок зі сфери легальної оплачуваної праці зумовило їх перетікання у сфери нелегітимної економічної активності, самозайнятості, поширення жіночої трудової міграції, включно з різними видами ризикованого заробітчанства. Це є ознакою того, що жінки не збираються покидати ринок оплачуваної праці.

Та все одно ("...жінка в наш час повинна займатися абсолютно усім, інакше не виживе"; "Так, жінка мусить вміти робити все") це є тим загальнокультурним каноном, що визначає межі та можливості жінок як гендерної групи суспільства, зокрема, їхні можливості на ринку праці.

Ілюстрацією суттєво ширших можливостей самореалізації чоловіків є висловлювання, подібні до заявленого учасником із Луганська:

"По-моему, нет такого дела, которым мужчина не может там заниматься. Он может заниматься в любых сферах жизни, мужчина, я так думаю. В отличие от женщин. ... И на тяжелых работах [...] Не, ну всем могут за-

ниматься и занимаются всем, чем угодно. Мужчина может заниматься всем, что угодно. Не так, как женщины. Мужчина может и покушать приготовить [...], [...] и постирать, и убрать, все, что угодно. Что угодно может. Ну, все может" [чол.].

Постає питання про те, наскільки культурні обмеження - гендерні норми та приписи - визначають сфери самореалізації чоловіків?

2.10. Культурні обмеження сфер діяльності чоловіків: мораль, закон, жіночі справи

Не лише згідно з цим чи подібними висловлюваннями, й за загальною самооцінкою чоловічої аудиторії, для чоловіків, на відміну від жінок, неприступних сфер діяльності немає. Такій груповій самооцінці сприяє як реальна присутність їх на ринку праці, так і традиціоналістські погляди, згідно з якими саме чоловіки, незалежно від економічного статусу і внеску у родинний бюджет та всупереч переважно жіночій відповідальності за дітей і родину, визнаються за голів родин.

Однак, всупереч цій висловленій думці, подальші обговорення виявляли значний і різномірний пласт видів діяльності, неприйнятних для чоловіків. Та на відміну від жінок, де культурні обмеження обґрунтовувались біологічною нездатністю (піднімати тягарі, керувати, професійно брати участь у політичній або громадській діяльності), для чоловіків як гендерної групи такі обмеження обґрунтовувались радше морально.

Для них прийнятні всі види діяльності - якщо вони перебувають у "межах пристойності" або ж відповідають "власній моралі". Цікавим є й чіткий мотив самореалізації, витлумачений як "задоволення [справою]": присутній і в жіночій аудиторії, де цей мотив з'являвся як антитетичний обов'язкам перед сім'єю, у чоловічій він, однак, є чіткішим і більш пов'язаним з індивідуальними настановами: "Якщо це додає задоволення..., то [займатися можна] всім".

Сукупний перелік видів діяльності, якими не варто займатися чоловікові, показує три блоки варіантів відповідей. У першому з них чоловік постає як універсальна істота, яка вміє усе; однак другий блок відповідей показує, чого реально чоловік не робить

(і/або не повинен робити), а третій - що критерієм є його власне, чоловіка, бажання або небажання робити будь-що.

Нормальний чоловік мусить уміти все. Усі сфери діяльності для нього рівно приступні, немає жодної, в якій він не зміг би працювати ("настоящий мужчина должен уметь, ну, все"; "То же мнение, что такой работы, чтобы мужчина не делал, нет, наоборот, [...] делать лучше, качественнее"). На цьому погодилися всі учасники та переважна більшість учасниць фокус-обговорень. Образ чоловіка як "універсальної істоти", який постає з цього блоку відповідей, втім, зазнає значної корекції відповідями з наступного блоку, де специфічно чоловічим обмеженням щодо видів діяльності постає "жіноча робота".

Лейтмотив "горшків" і "кухні" ("Не лізти в жіночі горшки"; "Не лізти в домашні справи, це жіноче діло"; "Не заглядати в горшки до жінки"; "Знаходиться якомога далі від кухні"; "Чоловікові на кухні - не місце") конкретизується як загальний критерій - не займатись "теми видами роботи, с котрими должна справляться женщина". Окрім горщиків, про які багато говорилося в чоловічій аудиторії і в які чоловікам однозначно слід не лізти, цікавими є уявлення про решту видів жіночих робіт, тобто про види й обсяги неоплачуваної домашньої праці в цілому. З усієї і доволі значної кількості згадувань чоловіками "жіночої" роботи, вона не конкретизується ними фактично ніде, існуючи цілком абстрактно, поза їхнім персональним (і

Як ілюстрація:

- Ну есть такое, что не надо заниматься, вот мужчина... это не его... не мужское это дело?
- По-моему, нет такого.
- Так. Все виды деятельности, то есть, могут быть мужскими, да?
- Конечно.

груповим) досвідом: це просто "хатня робота", "суто жіноча справа". Конкретизації, які з'являлися в цьому контексті, мають або обурений ("невже ж треба з'ясовувати, кому виносити сміття?"), або ж глузливий відтінок (всілякі жіночі справи - "шити там, букетики складати"). Винятком серед таких "жіночих" справ є вихо-

вання, яке також належить до "домашніх" справ і щодо якого думки чоловічої аудиторії розділилися.

Третій блок відповідей відзначений мотивом зацікавлення і самореалізації. Чоловік - це людина, яка займається тим, що її цікавить, що приносить задоволення, що дає самореалізацію; загалом він має займатися тим, чим хоче. Цей блок відповідей напрощуд цікаво зіставити з автоописом сфер самореалізації жінок, в якому обговорення бажаного співвідношення дому/дітей і кар'єри велося в термінах обов'язку, а не самореалізації та права "мати власний світ" ("Считаю, что женщина, имеющая детей, прежде всего должна заниматься воспитанием детей. И только когда видит, что ребенок может уже идти самостоятельно в нашу жизнь, она имеет право позволить себе заниматься своей работой, как бы ей этого ни хотелось. Конечно на работе легче. Но тогда дети у нас не будут такими, как нам было бы необходимо для нашего общества") [жін.].

Професійна діяльність як "можливість виразити себе; мати власний світ" чоловічою аудиторією тлумачиться в термінах обов'язку, тобто для чоловіка самореалізація є обов'язком. Кожен чоловік **повинен** займатися тим, що йому до душі, це його обов'язок перед собою, включно із винятковими випадками прання пелюшок:

"Каждый мужчина должен заниматься всем тем, что ему по душе: и стирать пеленки, и готовить кушать, и возглавлять фирму, каж-

- Ну так а чем не нужно заниматься? Можно то всем. А чем не нужно?

- Чем не нужно?... Ну, можно заниматься тем, что ему нравится, а то, что не нравится, то, значит, заниматься этим не нужно.

дому свое" [чол.].

В цілому ж:

"Людина [контекст розмови - сфера самореалізації чоловіків] має займатися тим, що її цікавить" [чол.].

"Чимось брудним я б не хотів займатись. Якусь високу діяльність треба" [чол.].

"Да всем он [чоловік] должен заниматься, если есть к этому пристрастие" [чол.].

"Якщо це дає задоволення, не суперечить власній моралі - то всім [чоловік може займатись]" [чол.].

Підсумуємо змістовий ряд "небажаних" для чоловіка занять.

Брудними і небажаними виявилися війна; кримінал; хатня робота; "жіночі" заняття. Очевидно, що цей перелік небажаних занять гетерогенний, різнорідний. Ключовий елемент традиційної маскулінності з її наголосом на функціях чоловіка як "захисника" (військові справи) втрапив у різновиди занять, небажані власне для чоловічої аудиторії учасників обговорень:

"Я працюю в тій сфері, де потенційно може бути все, й до того ж непередбачуване. Але я не зміг би убити людину, це точно. Тобто військові справи - не для мене" [чол.].

В цілому мотиви "не убий" та "не зашкодь" були дуже поширеними. Варто відзначити, що тема позбавлення іншої людини життя, в контексті якої розглядалася військова діяльність, вимагала визначення учасників обговорень-чоловіків і щодо участі у кримінальних видах діяльності. Що українські чоловіки стурбовані темою криміналу, свідчать і їхні численні посилення на "закон" та мораль", і та детальна конкретизація кримінальної діяльності за її різновидами, якої вони не будуть здійснювати - наркобізнес, торгівля життєнебезпечними товарами, крадіжки тощо. Лейтмотив "не завдавати шкоди" і посилення на законність/незаконність домінує в обговореннях:

"Я б не зміг завдати шкоди людині і як звичайна людина і як лікар. А так все, що не протизаконно" [чол.].

"Всі знають, що у нас дуже важко не порушувати закон. Головне - діяти у певних межах" [чол.].

"Ніколи не займався б наркобізнесом. У мене син підростає. Як побачу підлітків під кайфом - аж моторошно стає" [чол.].

"Ніколи б не вкрав" [чол.].

"Не займався б розробкою того, що могло б зашкодити людству" [чол.].

"Я б ніколи не займався тим, що може на-

шкодити іншим. Не торгував би життєнебезпечними товарами, хоча би такий бізнес і був би прибутковим" [чол.].

"...Думаю, ніколи не забрав нічого у безпорадної людини, наскільки б воно мені особисто не було потрібним" [чол.].

Війна і кримінал - сфери діяльності, що традиційно входять у образ чоловіка-"захисника". А втім, вони є небажаними, хоча у виняткових випадках - припустимими:

"Війною займатися я не хотів би, але якщо доведеться..." [чол.].

"Заради сім'ї я пішов би і воювати" [чол.].

"Мені дуже важко визначитися, щоб прогнати дітей я багато на що мені здається, зараз зданий" [чол.].

Так само однозначно неприйнятними - і небажаними, і неприпустимими - виявились "жіночі заняття" для чоловіка - хатня робота, домашні клопоти та інші "традиційно жіночі" заняття ("шити, букетики складати" [чол.]). Чоловік однозначно "не должен выполнять женскую работу по дому, воспитывать детей" [чол.]. Цікаво, що критерієм припустимості або неприпустимості роботи, гідної чоловіка, виявились гроші: "Не должен выполнять бесполезную и малооплачиваемую работу" [чол.].

Ніхто з чоловіків не визнавав ні власної, ні групової неспроможності до виконання тих обов'язків, які вкладаються у поняття "жіночої роботи", оскільки чоловікам усе під силу. Однак їхні репліки рясніли виразами гидування нищістю і дріб'язковістю домашньої праці, гребування побутовими клопотами, які несумісні з легітимованою маскулінною ідентичністю. Часто такі різновиди роботи висміювалися як гендерно невідповідні:

"...Але ж люди засміють, якщо почнеш виконувати жіночу роботу. Не без того, щоб допомогти, але треба й міру знати..." [чол.].

Насправді ж такі повсякденні уміння не вписані у формальні правила. Понад те, вони навіть невідрефлектовані до кінця - і власна "навчена безпорадність", так звана функціональна некомпетентність, часто лишається неусвідомленою чоловіками. Побутові вміння, відторгнуті та не засвоєні внаслідок тривалої гендерної сегрегації сфер діяльності, мають

наслідком відсутність спільного бачення життєвих пріоритетів, непорозуміння у родині та в колі близьких. Як обґрунтовував один з інтерв'ююваних свій вибір на користь партнерських відносин у власній родині, із рівним розподілом домашньої праці:

"Нічого прикрого не бачу у тому, щоб чоловік приготував їжу, взяв участь у прибиранні. Тоді виникають спільні інтереси і життя стає цікавішим" [чол.].

Виховання і наставляння на сімейні цінності аж до самозабуття (жінки) чи на персональний успіх за будь-яку ціну (чоловіки) особливо чітко виявляється у виборі життєвих стратегій за несприятливих умов чи в екстремальних ситуаціях. Натомість спільним для обох статей критерієм у визначенні певного заняття як бажаного стала корисність для людей; такими ж спільними є й критерії небажаного - аморальність, осуд близьких та індивідуальні упередження.

2.11. Критерії припустимого і не припустимого: логіка самозбереження та успіх за всяку ціну

Добір припустимих і неприпустимих для жінки видів професійних занять, здійснений жіночою аудиторією, ґрунтується на логіці самозбереження та відповідальності за себе і

родину. Це й далось взнаки у заборонах воювати; "займатися криміналом"; іншою "брудною роботою"; в застереженнях проти ризикованої поведінки - *"Жінки не повинні займатися проституцією, пиячити і вживати наркотики - це найголовніше!" [жін.]*; вдаватися до ризикованих різновидів заробітчанства (*"Ніколи не поїхала б за кордон працювати, такі жахи розповідають про жінок, які туди виїхали. Краще вдома потихеньку, ніж туди невідомо за чим" [жін.]*). У цю ж логіку вміщуються й наведені аргументи проти занять шкідливою та важкою фізичною працею, оскільки жінці потрібно "народжувати дітей". Утім, нечисленні альтернативні висловлювання, які обстоювали припустимість жіночої участі у цих різновидах роботи, використовували подібну ж мотивацію - "заради того, щоб прогодувати дітей".

Натомість мотив самореалізації, притаманний чоловікам, схиляє до розуміння ними власного права на самореалізацію як обов'язку перед собою: обов'язок чоловіка - займатися тим, що йому цікаво та дозволить максимально самовиразитися, критерієм чого є публічне визнання - інакше його життя переведено на марне. Цей мотив спроможний трансформуватися та часто трансформується у мотив успіху понад усе, якому геть чужа "жіноча" логіка самозбереження.

РОЗДІЛ III. ҐЕНДЕРНІ ҐРУПИ У ПРОСТОРИ ПУБЛІЧНОГО

3.1. Ґендер і ринок праці

Найбільшу ґендерну рівність і жінки і чоловіки, що брали участь в даному дослідженні, вбачають у ситуації на робочому місці. Саме ринок оплачуваної праці, на якому головним критерієм є і має бути професіоналізм, на думку більшості, є відносно ґендерно нейтральним, принаймні в порівнянні з ґендерним розподілом обов'язків у родині.

При цьому у висловлюваннях учасниць обговорень простежується яскрава тенденція заадресовувати кар'єрні успіхи чи особистісні невдачі людини, незалежно від її статі. Особливо часто жінки зауважували, що все залежить від самої людини, а не від її статевої належності, що виявляє тенденцію до розбивання уявлень про жінок як гомогенну, однорідну групу, якій приписується виконання однотипних функцій:

"Я ...вважаю, що це залежить не від статі, а від сили волі особистості. Якщо людина сильна духом, то інші це одразу бачать і поважають" [жін.].

"Я вважаю, це не залежить від статі, як ти себе проявиш, так тебе і будуть сприймати" [жін.].

"...Треба бути сильною, щоб відстоювати своє, бо інакше можна залишитись ні з чим" [жін.].

Саме жінки активно наголошували, що серед представниць їхньої ґендерної групи багато успішних і зреалізованих особистостей, а не лише викинутих із ринку оплачуваної праці; за цими висловленнями стоїть велика потреба у позитивних нормативних зразках жіночої самореалізації:

"Багато жінок є приватними підприємцями" [жін.].

"Нас вчили, що чоловіки завжди попереду. Але не знаю, я цього не відчувала ніколи" [жін.].

"Працюють в адміністраціях" [жін.].

"У нас много крупных предприятий, которые возглавляют женщины" [жін.].

Так само переважно жінки відзначали наявність поширених практик дискримінації представниць

своїєї статі на робочому місці:

"Відповідь однозначна: жінка, як доповнення до чоловіка, з її думкою не рахуються, в колективі керівники, в основному чоловіки, жінки займаються низькооплачуваною роботою" [жін.].

"Пренебрежение к женщинам, твои способности просто опускают. Мне сказали: все мальчики, они умные, но какой бы у тебя интеллект ни был - все равно ты дура" [жін.].

Натомість чоловіки схильні були розглядати професійні ситуації через узагальнення та протиставлення двох ґендерних груп. Переважно вони наголошували на критерії професіоналізму, який має бути основним в оцінці працівника чи працівниці:

"Все зависит від професійного рівня особистості, я навіть сказав би, від рівня виховання, стилю життя" [чол.].

"Якщо людина вміє робити свою роботу, то во-

на буде виконувати її нормально, незалежно від статевої приналежності. Людину мають сприймати по її професійному рівню".

"Если женщина и мужчина - профессиональные, опытные сотрудники, то они равно стоят. Не может быть, чтобы он был выше, а она ниже. Если они на профессиональном уровне одинаковые, то они должны быть равны" [чол.].

"Равны быть... не должны ущемляться тем, что зарплата выше. Одно... то, что она женщина, - зарплата ниже. ... А у него точно такие же профессиональные возможности, как и у нее" [чол.].

3.2. Гендерні пастки професіоналізму

Варто відзначити невідповідність появи цього критерію в обговореннях ситуації на ринку праці саме серед чоловічої аудиторії. Як свідчать сучасні дослідження, саме поняття "професіоналізму" є складовою уявлень про нормативну маскуліність. Так, аналіз уявлень про належну "чоловічу" роботу" в популярній російській пресі останніх років показує, що в якості "справжніх чоловічих" професій подаються найбільш високостатусні та високооплачувані, а складовими професіоналізму її виконання виявляються: високе кваліфікаційно-посадове становище; високий рівень професійної креативності й автономії діяльності; широка сфера відповідальності, контроль над функціями й свобода від рутинної роботи. Зв'язок між переважною чоловічою присутністю у публічній сфері оплачуваної праці має результатом те, що працівник-чоловік, удосконалюючись в обраній професії і кар'єрно просуваючись у ній, тим самим утверджує і свій чоловічий статус, отримуючи належні оцінки "справжнього чоловіка", "годувальника" тощо²¹. Чи варто зазначати, що протилежних прикладів - коли освоєння професії сприймається як втрата чоловічого статусу - в дослідженнях не зафіксовано?

Натомість ситуація з професіоналізмом жінки куди проблематичніша, оскільки зростання її професіоналізму не лише не означає автоматичного підвищення її жіночого статусу, а й прямо суперечить останньому. Ситуація

жінки-професіонала асиметрична: зростання професіоналізму та професійне визнання зовсім не означають автоматичного підвищення її жіночого статусу. Демонстрація жінкою професійних успіхів часто витлумачується як дефемінізація, змушуючи говорити про "чоловічий склад розуму", "чоловіче бачення" або ж "чоловічий характер". Жінці-професіоналові, незалежно від роду її професії, але мірою досягнення успіху в ній, приписуються брак або відсутність краси, нездатність до материнства чи неналежне виконання материнських обов'язків - тобто брак якостей, які є серцевиною традиційного концепту жіночності. Краса й фертильність - якості, виключені з образу жінки-професіонала або ж представлені як протилежні професіоналізму. І ця стратегія здатна виявлятися у реальних обмеженнях для професійної діяльності та успіху.

Саме ця проблема взаємного відношення між професією і жіночністю дістала прояв у фокус-групових обговореннях, будучи порушена власне жіночою аудиторією.

3.3. Професійна самореалізація жінок як шлях до втрати "жіночності"

Саме серед жіночої аудиторії чітко прозвучав мотив професійної самореалізації як шляху до втрати жіночності. При обговоренні "належного" й "неналежного" для жінки професійного вибору низка видів професійної діяльності була відторгнута саме через такий острах.

Так, "жінка не має займатись воєнним ділом, це не для жінки, вона тоді втрачає свою ніжність і жіночність".

Сфери, фахова діяльність жінок у яких призводить до втрати жіночності, становлять такий перелік: військова справа, спорт, підприємництво - які чоловіки "витримують краще" (з'являється концепт жіночої надемоційності як складової нормативного образу жіночності); згадувана вище важка фізична праця (бо "жінки фізично слабкі", причому не у порівнянні з чоловіками, а взагалі, і "організм жінки" "негативно реагує" на фізичну працю); політика, бо це "жорстка сфера", у якій жінкам "немає чого ро-

бити" і в якій вони "стають схожими на чоловіків"; узагалі керівництво іншими - "не жіноча це справа". Причому найбільш чітко прописуються дві заборони, недотримання яких призводить до втрати жіночності - заборона на професійну діяльність, пов'язану з фізичними зусиллями/навантаженнями, та на управління іншими. Це найбільш "нежіночно":

"...Якщо жінка займається військовою справою, то вона втрачає свою жіночність, стає схожою на чоловіка" [жін.].

"...Жінка не має займатись воєнним ділом, це не для жінки, вона тоді втрачає свою ніжність і жіночність" [жін.].

"Женищина должна заниматься женской работой. И все. Всякие вот мужские работы... мужскими профессиями... тяжелой работой... [не должна заниматься]" [жін.].

"Мені не подобаються жінки при владі. Вони стають схожими на чоловіків..." [жін.],

А отже:

"Большие руководящие посты лучше предоставлять мужчинам: в правительстве, например" [жін.].

"Жінки зараз часто втрачають свої жіночі риси, бо починають працювати, невідомо нащо, у чоловічих сферах. Наприклад у політиці" (проявляє роздратування) [жін.].

"Якщо був би достойний заробіток, то і не займалася комерцією, не жіноча це справа. Там важко залишитися жінкою" [жін.].

І, як підсумок:

"Женищина должна оставаться женщиной: носительницей красоты, женственности" [жін.].

Аргументація проти фахових занять певними видами професійної діяльності, які призводять до втрати жіночності, опосередковано вимальовує жіночий образ професіоналізму: жіноча надемоційність, жіноча слабкість та, як альтернатива чоловічій здатності керувати, спроможність до виконавської роботи, з типово фемінними якостями старанності, терпіння, чуття, готовності до монотонної марудної праці:

"В принципе ее [жінки] качества могут пригодиться в тех работах, где нужны именно такая исполнительность, точность, в общем она может работать на любом производстве,

в любой сфере деятельности, потому что везде нужны такие люди - исполнительные, точные, аккуратные" [жін.].

Таким чином, "жіночий професіоналізм" включає якості доброго виконавця, спроможного виконувати головним чином обслуговуючі функції. Справедливо і протилежно: якщо чоловікам, як ґендерній групі, відмовлено в таких якостях, то це означає їх спроможність до керівної роботи. Як показують дослідники, "жіночі якості" терпіння і старанності, хоч і є запитуваними на ринку праці й поцінуються і заохочуються працедавцями, все одно сприяють концентрації жінок у сферах, де їх очікують суто виконавські функції. Заохочення "фемінних" якостей обертається консервацією виконавської, підлеглої позиції жінки-працівниці як такої, до якої жінки схильні за своїм "природним призначенням". Як наслідок ці уявлення стають складовою тієї "скляної стелі", яку так важко подолати жінкам із лідерськими якостями.

Загальний висновок про співвідношення фемінності й маскулінності з професіоналізмом призводить до визнання того, що "виробництво фемінності означає одночасно й виробництво межі професійного росту, тоді як виробництво маскулінності, навпаки, перебуває у позитивному зв'язку із підвищенням професійного статусу"²².

Цікаво, що на зв'язок зовнішніх даних ("краси") як власне фемінних якостей та вплив їх на кар'єру жінки звернули увагу лише двоє чоловіків із усіх інтерв'ююваних. Контекст їхніх висловлювань - зовнішня привабливість як специфічно жіноча перевага у кар'єрному про-

суванні, що дає змогу тій працювати менше, аніж колезі-чоловікові, однак отримувати власні бонуси:

"Чоловік більше працює, щоб досягти цілі. А жінці, якщо вона розумна і красива, набагато легше. А чоловіку потрібно бути тільки розумним" [чол.]

"Чоловікам потрібно докладати трохи більше зусиль, ніж жінкам. Жінка може використати свою красу, якщо вона в неї є, для просування по кар'єрній драбині" [чол.]

Однак ці точки зору є цілковитими винятками. Переважна більшість чоловіків абсолютно не сумнівається у перевагах представників своєї статі на ринку оплачуваної праці, надійно захищених номінально гендерно нейтральним критерієм професіоналізму.

Таким чином, чоловіча аудиторія обстоює думку про рівність професійних можливостей чоловіка і жінки на сучасному українському ринку праці та на конкретному робочому місці. Думки жінок із цього питання більш розмиті.

Натомість жінки вказують на практики дискримінації, якої вони зазнають та яку, відповідно, описують. Можливості досягнення бажаного рівня професіоналізму, рівного з колегами-чоловіками, для жінок є суттєво обмеженими. Ці обмеження не були сформульовані однозначно і чітко; інакше кажучи, існуючи, вони переважно не усвідомлюються.

3.4. Гендерна професійна сегрегація

Реконструйовані за фокус-груповими обговореннями переліки "жіночих" та "чоловічих" видів робіт мають іще один, структурний вимір. Такий поділ професій, що дістав назву гендерної професійної сегрегації, є значущим фактором обмежень індивідуальних можливостей працівника/працівниці, залежно від статі.

Визначення певної професії, роботи, сфери діяльності як "жіночої" або як "чоловічої" може ґрунтуватися або на кількісних критеріях ("жіночою" чи "чоловічою" вважається професія, де працівники певної статі кількісно переважають), або ж мати символічний зміст - тоді, коли виконання певної професійної діяльності вимагає демонстрації якостей та ви-

конання ролей, приписуваних певній статі. Так, "військовий", "пожежник" - професії, в яких професіоналізм асоціюється з маскулінністю; подібним же чином професійна діяльність секретарки, стюардеси вимагає демонстрації "жіночих" якостей.

З обговорень випливає думка про рівноцінність такого суспільного поділу професій, що визнаються як "рівність у різності":

"Все залежить від сфери, галузі роботи. Є галузі, специфічні для жінок, а є специфічні для чоловіків. У одних краще проявляють себе чоловіки, а в інших - жінки" [чол.]

Однак, як на це вказують інші джерела, тут існує помітна асиметрія. Так, аналіз найпоширеніших російських підручників для початкової школи показав, що "частота звернень до чо-

ловічих професій набагато перевищує згадування жіночих (співвідношення 88 : 12), причому спектр "чоловічих" професій суттєво багатший". Як "чоловічі" у них представлені 93% професій фізичної праці й 79% - інтелектуальної. За даними цього ж дослідження, чоловіки зайняті роботою в 71 % згадувань, натомість жінки - лише у 39%²³. Стереотип, згідно з яким професіоналізм асоціюється радше з маскулінністю, аніж із фемінінністю, формується ще з початкової школи та підтримується і транслюється іншими інститутами соціалізації. Як ми вже згадували вище, розглядаючи сфери гендерної компетенції, гендерно гомогенні середовища та відповідні норми, на які орієнтують хлопчика/дівчинку, формують і їхні уявлення про майбутній професійний вибір, залежно від статі, і доречність чи недоречність певної професії залежно від статі працівника/працівниці.

Наявність гендерно розрізняваних професійних сфер та відповідних середовищ виявлялась при відповідях на запитання: "Де (у яких сферах) реально працюють жінки/чоловіки?". Обговорення показали, що такої специфікації потребує головним чином професійна діяльність жінок. Натомість робота чоловіків та їхні особні сфери в обговореннях не виявилися, й це підтверджує, що саме чоловік є репрезентантом публічної сфери в цілому і трудових відносин зокрема. Таким чином, у процесі фокус-групових обговорень це питання зазнало переформулювання; отримані висловлювання відповідали на запитання: "У яких професійних сферах найчастіше можна зустріти жінку?".

Першою реакцією на таке запитання виявлялась відповідь: "Можна зустріти скрізь". Однак відразу ж ця первинна відповідь зазнавала уточнень та коригувалася: "Можна зустріти скрізь, але..."

"Я вважаю, що жінка-українка сьогодні працює скрізь" [жін.].

"...Сучасну українську жінку не можна обмежити якоюсь типовою сферою діяльності. Вона скрізь" [жін.].

"Мені здається, що українську жінку можна зустріти скрізь, але в більшості на роботах, де заробітна платня невисока, багато жінок серед

безробітних, молоді жінки виховують дітей" [жін.].

"Мені також здається, що українки-росіянки працюють скрізь, але в більшості ми їх зустрінемо на ринку, у магазинах. Ті, у кого немає освіти, працюють на досить важких роботах" [жін.].

"Мої знайомі і подруги працюють скрізь, є вони і серед вчителів у школах, і працюють бухгалтерами на фірмах, а дехто і з освітою стоять на ринку, бо треба годувати сім'ю" [жін.].

"Щодо того, де працюють сучасні ... [жінки], то скрізь, серед моїх колег їх також багато, і серед лікарів, і серед вчителів, і у бізнесі, і вдома сидять доглядають дітей. Так що дійсно скрізь" [жін.].

Всупереч видимій присутності жінок у всіх професійних царинах, ґрунтованій на відсутності формальних обмежень на професійну спеціалізацію, найбільш типовими для них сферами професійної активності виявилися такі: сфери обслуговування та надання послуг - продаві, працівниці на базарах та ринках; царини охорони здоров'я (медики) та освіти (педагогічна діяльність); окремо як часто згадувані слід відзначити бухгалтерів, соціальних працівників та виконавців функцій адміністрування (як роботи в держадміністраціях, так і власне менеджменту в державному та комерційному секторах). Цей же перелік продовжують домогосподарки, безробітні, мами з маленькими дітьми (яких саме жінки зарахували до сфери професійної активності та самореалізації - на тій підставі, що це трудо- та часомістка, суспільно важлива й суспільно значуща **робота**). Менш типовими були пропозиції долучити до цього переліку жінок як діячок мистецтва, літератури, в цілому творчих професій. Винятковими і не підтриманими жіночою аудиторією були пропозиції додати до цього переліку такі професійні сфери, як будівництво, робота водієм, охорона правопорядку та служба в армії як фахові спеціалізації для жінок. Категорично дефемінізованою, за сукупною думкою, виявилась професія програміста. Натомість найбільш спірним та дискутованим для жіночої аудиторії виявилось фахо-

ве заняття жінки політикою, обговорення якого різко поляризувало жіночу аудиторію.

Це підводить до наступного висновку: хоча жінки в цілому добре ідентифікують явище гендерної професійної сегрегації, із притаманною йому сконцентрованістю жінок у визначених професійних сферах, вони не розглядають та не усвідомлюють це як обмеження індивідуальних шансів фахової самореалізації представниць своєї статі. Лейтмо-

тивом слугують тези *"українських жінок можна зустріти скрізь"* та *"можно в любой работе проявит себя с лучшей стороны"*. Жінки схильні розглядати свої професійні та кар'єрні успіхи чи невдачі як ті, що кореняться суто в їхніх індивідуальних здібностях, а не у структурних диспропорціях самого суспільства. За сукупною думкою: *"Головне - не погоджуватися із зневажливим ставленням до себе, а це залежить тільки від них"*.

Висновки

Сучасні культурні вимоги до жінок і до чоловіків, які поширені та побутують в українському суспільстві, спроможні і підтримувати, і конкурувати з юридично закріпленими нормами, які включають вимогу гендерної рівності.

Завданням даного дослідження було з'ясувати той пласт культурних норм, які поширені в сьогоденному українському суспільстві, прояснити, якщо так можна висловитись, гендерну сенситивність українського суспільства в цілому, виявити ті гендерні проблеми, що видаються найгострішими громадянам та громадянкам України, побачити палітру поглядів на них.

Викликом сучасного моменту, що зробив актуальним і дане дослідження, стало масштабне та значне загострення низки соціальних проблем, які мають суттєвий або й визначальний гендерний вимір, який, однак, недостатньо усвідомлюється українською політичною, економічною та культурною елітами. Як показав здійснений аналіз точок зору та підходів до таких гендерних проблем, як кризові явища у сфері демографії, частково - соціального відтворення, дотичної до них проблеми забезпечення трудовими ресурсами, проблем, пов'язаних із формуванням міграційної політики, фахівці з даних питань не усвідомлюють можливостей гендерного підходу для їх розв'язання, є непоінформованими про такі можливості, як і про конкретні зобов'язання із забезпечення гендерної рівності, які пов'язані із входженням України до Європейської Спільноти і втілення яких спроможне рішуче змінити внутрішню політику Української держави, як і її конкретні напрями.

Так само лишалося питанням, наскільки та які гендерні проблеми усвідомлюються власне громадянами України, яким є рівень їхньої готовності прийняти або ні норми гендерної рівності, що, зокрема, є невід'ємною складовою соціальних стандартів країн європейської

спільноти.

Як показало це дослідження, рівень поінформованості про наявні гендерні проблеми для українського суспільства в цілому продовжує лишатися диспропорційно низьким.

Ці проблеми, як і раніше, розглядаються переважно як "жіночі" питання, часто розцінюються як вторинні або надумані. Частим та поширеним є розуміння актуальних гендерних питань як суто проблем особистісних, міжлюдських взаємин, які не мають виходу на ширші сфери суспільного - соціального, економічного, політичного - життя країни. Саме ця думка домінує, але неоднорідно: розширення спектру обговорюваних проблем, віднесених до гендерних, сприяє істотній поляризації у ставленні до них, залежно від гендерної належності. Факторами, які сприяють цій поляризації, є також персональний досвід та локальні норми мікросередовищ.

Культурологічний аналіз, здійснений у даному дослідженні, дав змогу показати культурно зумовлені гендерні розмежування, притаманні і українському суспільству, і представникам окремих соціальних, зокрема гендерних, груп. Основні висновки з цього дослідження стосувалися: а) нормативних образів "жіночого" та "чоловічого", наявних в українському суспільстві; б) ідентифікації із сім'єю представників обох гендерних груп; в) гендерного розподілу обов'язків із обслуговування родини та на ринку оплачуваної праці; г) культурних обмежень самореалізації українських жінок та чоловіків.

Зокрема, як показало дане дослідження:

- Наявні значні структурні відмінності у нормативних образах "українського чоловіка" і "української жінки". Жіночий гендерний ідеал гетерогенний, а його бачення є різномірними навіть у гендерно однорідних аудиторіях. У цілому, реальне змістове наповнення гендерного ідеалу сьогоденної української жінки відзна-

чається різкою розбіжністю з поширеними штампами ніжності, лагідності та краси, натомість включаючи як ключові поняття "відповідальності" та сили. Бажаний нормативний образ українського чоловіка є більш суспільно узгодженим. Цей відносно гомогенний гендерний ідеал ґрунтується на традиціоналістських визначеннях чоловіка як "основи, на якій усе тримається", лідера, глави сім'ї всередині неї та її головного репрезентанта у публічному просторі, тобто не дисонує із поширеними гендерними стереотипами, як у випадку жінки, а узгоджується з ними. Ключовим поняттям сучасного гендерного ідеалу українського "справжнього чоловіка" є поняття "самореалізації". Інші конотації нормативного чоловічого - публічне схвалення та визнання, зорієнтованість на фінансове самозабезпечення та забезпечення родини ("годувальник") та мілітарне спрямування ("захисник").

- Чітко виразилася гендерна специфіка ідентифікації з сім'єю та різна наповненість цієї ідентифікації ролями. Жінки переважно асоціюють себе з домом як осередком складного комплексу обов'язків матері, доньки, дружини та господині. На відміну від чоловіків, вони не відокремлюють суто батьківські чи подружні обов'язки від обов'язків із виконання домашньої праці та обслуговування родини. Чоловіки, навпаки, схильні виокремлювати батьківські обов'язки ("виховання дітей") з усього комплексу завдань із ведення домогосподарства та розглядати їх як пріоритетну чоловічу функцію в родині. В цілому, гендерні настанови щодо жінки виявляються у сприйнятті її як носія "сімейної ідентичності" (що звужує сферу жіночої самореалізації в усіх інших сферах суспільного життя та визначає конкретні життєві стратегії українських жінок). Гендерні настанови щодо чоловіка, який розглядається як носій "незалежності", навпаки, максимально персоніфікують його позицію, що є альтернативною "жіночій".

- І для чоловіків, і для жінок "сім'я" та "діти" є безумовною життєвою цінністю. Однак у контексті реального розподілу родинних обов'язків та зобов'язань виявлено відчутні гендерні відмінності. Чоловічі аудиторії, за декларо-

ваної ними цінності сім'ї й дітей у їхньому житті, показали свою переважну неготовність до реального виконання обслуговуючої праці в родині. Чоловіки розглядають таку працю переважно як функцію жінок своєї родини - дружин, матерів, бабусь та навіть неповнолітніх доньок, але в жодному разі не як власний обов'язок. Статус конкретного чоловіка на ринку оплачуваної праці може частково змінювати цю ситуацію, але без зміни загальної тенденції. Так, у випадку тимчасового безробіття або й втрати роботи через постійну непрацездатність чоловік переважно продовжує розглядати свою участь у хатній роботі як частку щодо обсягу такої ж роботи дружини (термінологічне "допомогти" - тобто зробити те, що має виконувати дружина). Декларована чоловіками прихильність до сім'ї, родини в цьому контексті втрачає свою значущість та виявляється реальний життєвий пріоритет, яким є робота й кар'єра.

- Жінки розцінюють родинне життя як сферу, у якій корениться гендерна нерівність, натомість цієї думки доходила переважна меншість чоловіків. Жіночий погляд на обслуговування домогосподарства і виховання дітей є більш аргументованим і змістовним, порівняно з чоловіками. Переважно жінки формують проблему подвійної зайнятості як основну причину гендерної нерівності. Жінки розцінюють матеріальне забезпечення сім'ї як подвійну проблему і розглядають його через співвідношення обсягів оплачуваної та неоплачуваної праці. Жінки, на відміну від чоловіків, також схильні розглядати участь обох батьків - і батька, і матері - в оплачуваній праці поза домом саме через це співвідношення й обстоюють більш варіативний погляд на зайнятість на ринку праці та виконання домашніх обов'язків, аніж це припускається жорсткими гендерно-стереотипними рамками. Необхідно відзначити, що переважна більшість жіночих аудиторій, що брали участь у дослідженні, чітко відчують та описують вторинний і меншвартісний статус домашньої праці порівняно зі сферою оплачуваної праці, як панівну на сьогодні суспільну норму, і висловлюють різку незгоду з цим явищем як неправильним, алогічним, невідповідним не

лише юридично закріпленим нормам, але й просто здоровому глузду. Більшість жінок висловлює і побажання, і вимоги паритетності у подружніх стосунках в цілому та реальної участі у виконанні домашніх обов'язків зокрема.

- В цілому, наявні значні культурні обмеження самореалізації і жінок, і чоловіків, при тому, що для представників обох гендерних груп ці обмеження є різними. Зокрема, сфера можливої (дозволеної, бажаної) професійної самореалізації жінок є значно вузькою порівняно зі сферою професійної самореалізації чоловіків. Ці поширені гендерностереотипні норми є істотною складовою, що визначає реальну участь жінок у сфері оплачуваної праці, та одним із чільних факторів їх концентрації в окремих, як правило, нижче оплачуваних професійних царинах. Одночасно, всупереч традиціоналістським поглядам на те, що для чоловіків неприйнятних сфер діяльності немає, культурно зумовлений моральний тиск на них є більшим порівняно з жінками. Значний та різномірний пласт видів діяльності, неприйнятних для чоловіків, об'єднується поширеним розумінням цих видів діяльності як "жіночих справ", в жодному разі не прийнятних для чоловіка. Так, жінка, що служитиме в армії, піддаватиметься структурному тиску та загрозі втрати "жіночності", при тому що це саме "загроза". Натомість чоловік у разі роботи нянею чи секретаркою невідворотно та однозначно "перестає бути чоловіком".

- Найбільшу гендерну рівність і жінки, і чоловіки, що брали участь в дослідженні, визнали за ситуацією на ринку оплачуваної праці, на якому, за загальним визнанням, головним критерієм є або ж має бути "професіоналізм", а не статева належність. Переважно чоловічі аудиторії обстоювали думку про рівність професійних можливостей чоловіка і жінки на сучасному українському ринку праці та на конкретному робочому місці. Думка жінок із цього питання порівняно більш розмита.

- Переважно жінки відзначали та описували наявність поширених практик дискримінації представниць своєї статі на робочому місці та

вказували на те, що можливості досягнення бажаного рівня професіоналізму, рівного з колегами-чоловіками, для жінок є суттєво обмеженими. Однак характер цих обмежень жіночі аудиторії не могли сформулювати однозначно і чітко, що свідчить про недостатність усвідомлення ними проблеми гендерної дискримінації на ринку праці, на відміну від сімейної сфери, у якій гендерна нерівність і описується, і усвідомлюється жінками гранично чітко.

- Переважно серед жіночої аудиторії виявилася яскрава тенденція заадресовувати кар'єрні успіхи чи невдачі особистості людини, незалежно від статі, що, з одного боку, виявляє тенденцію до руйнування уявлень про жінок як гомогенну, однорідну групу, якій приписується виконання однотипних функцій, але з іншого - свідчить про недостатнє усвідомлення явищ гендерної дискримінації як обмеження індивідуальних шансів самореалізації представників/представниць якоїсь із статей. Так, жінки схильні розглядати свої професійні та кар'єрні успіхи чи невдачі як такі, що кореняться суто у їхніх індивідуальних здібностях або відсутності їх, але не як структурно закладені суспільством.

Аналіз гендерних стереотипів у їх співставленні з реальними практиками не лише констатує їх наявність, а й вказує на напрямки практичної діяльності, спрямовані на їх подолання. Свідчення невідповідності багатьох із цих гендерних стереотипів реаліям сьогодення багато в чому є результатом обмеженого доступу до інформації з цих питань. Наближення української спільноти до Європи вимагає не лише адаптації національного законодавства і відповідних економічних перетворень; воно так само нагально вимагає суттєвих змін суспільної свідомості, у тому числі і щодо гендерних відносин. Україна, як і інші європейські країни, має всі можливості для того, щоб скористатись із переваг рівності і забезпечити умови та можливості для реалізації особистісного потенціалу і жінки, і чоловіка.

Перелік посилань

- 1 Див, напр: Сандомирская И. Духъ буквы // Искусство кино. - 1991. - № 6.
- 2 Концепція державної сімейної політики (Схвалено Постановою ВРУ від 17 вересня 1999 року № 1063-XIV).
- 3 Тут і далі наведено за: Кісь О. Кого оберігає берегиня, або матріархат як чоловічий винахід // Дзеркало тижня. - № 15 (543). - 2005. - 23 квітня - 6 травня.
- 4 Кісь О. Кого оберігає берегиня, або матріархат як чоловічий винахід // Дзеркало тижня. - № 15 (543). - 2005. - 23 квітня - 6 травня.
- 5 Тут і далі наведено за: Журженко Т.Ю. Социальное воспроизводство как проблема феминистской теории // ОНС., - 2000. - № 4.
- 6 Журженко Т.Ю. Социальное воспроизводство как проблема феминистской теории // ОНС. - 2000. - № 4.
- 7 Наведено за: Айвазова С. Русские женщины в лабиринте равноправия. Очерки политической теории и истории (місце і рік видання???)
- 8 Дадаева Т.М. Кто выносит мусор, или Парадоксы гендерного разделения труда // Социологические исследования. - 2005. - № 6.
- 9 Наведено за: Кваша А. О некоторых инструментах демографической политики // Изучение воспроизводства населения. - М., 1968.
- 10 Наведено за: Таран Ю. Правда і міфи української демографії: пошук причин від'ємного приросту. - <http://dialogs.org.ua>.
- 11 Наведено за: Кваша А. О некоторых инструментах демографической политики // Изучение воспроизводства населения. - М., 1968.
- 12 Наведено за: Колесник Л. Демографический кризис в Украине как посттравматический синдром (региональный разрез). - <http://dialogs.org.ua>.
- 13 Прибыткова И.М. Структурные изменения демографического потенциала Украины (по данным Всеукраинской переписи населения 2001 года) // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства : Наукові доповіді і повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції. - К., 2003.
- 14 Малиновська О. Основні засади міграційної політики України та майбутні сценарії розвитку // Проблеми міграції. Український інформаційно-аналітичний журнал. - 2002. - Т. ?. - № 1 (19); Олексій Позняк, заввідділом міграційних досліджень ІД, - <http://dialogs.org.ua>
- 15 Малиновська О. Основні засади міграційної політики України та майбутні сценарії розвитку // Проблеми міграції. Український інформаційно-аналітичний журнал. - 2002. - Т. 7. - № 1 (19).
- 16 Малиновська О. Основні засади міграційної політики України та майбутні сценарії розвитку // Проблеми міграції. Український інформаційно-аналітичний журнал. - 2002. - Т. 7. - № 1 (19).
- 17 Ярослава Барінова, Наталія Кучер. Жінки довіряють соціал-демократам. 12.03.2004 (???)
- 18 Див, напр: Renzetti K. Woman, Men and Society. - Boston, - 1999.
- 19 Характеристика дослідження(???)
- 20 Під гендерним поділом праці розуміється співвідношення оплачуваної роботи й турботи (caring work), тобто діяльності у сфері відтворення.
- 21 Щепанская Т.Б. Конструкции гендера в неформальном дискурсе профессий // Антропология профессий. - Саратов, 2005.
- 22 Щепанская Т.Б. Конструкции гендера в неформальном дискурсе профессий // Антропология профессий. - Саратов, 2005.
- 23 Котлова Т.Б., Смирнова А.В. Гендерные стереотипы в учебниках начальной школы // Женщина в российском обществе. - 2001. - № 3-4.